

АНДРИЋЕВ
ИНСТИТУТ

АНДРИЋЕВА БИБЛИОТЕКА

Књига 3

Главни и одговорни уредник
Емир Кустурица

Уредник
проф. др Александра Вранеш

Уређивачки одбор
проф. др Ала Шешкен
проф. др Јован Делић
проф. др Злата Бојовић
проф. др Мирослав Перишић
проф. др Милош Ковачевић
проф. др Владимир Осолник
проф. др Миодраг Јовановић
проф. др Габриела Шуберт
проф. др Оксана Микитенко

Рецензенти
Академик Пер Јакобсен
Проф. др Александар Јовановић
Проф. др Слађана Јаћимовић

Светлана Шеатовић

АНДРИЋ И ЈАДРАН

Андрићев институт
Андрићград – Вишеград, 2020

САДРЖАЈ

Увод: Јадран од тамнице до светлости	9
Андрићев бег у Далмацију – „Занос и страдање Томе Галуса“ и рана лирика	17
Самоћа и понори од сјаја	37
Две слике Јадрана – позни Андрић и Црњански	61
Извори	97
Литература	99
Белешка о књизи	103
Индекс имена	105
О аутору	109

Изведите човека из балканских планина на море, и ви сте отворили један опојан празник са радосним свитањем и неизвесним сутоном. Жеља за морем изгледа да се сакупљала и расла кроз поколења, и њено остварење у једној, нашој, личности жестоко је као експлозија. Излазак једног племена на море, то је почетак његове праве историје, његов улазак у царство већих изгледа и бољих могућности. Тај одлучни час у историји врсте понавља се сваки пут у историји појединца при првом додиру са морем, само у другом облику и мањем обиму.

Иво Андрић, „Летећи над морем“

УВОД

ЈАДРАН ОД ТАМНИЦЕ ДО СВЕТЛОСТИ

Јадран у животу и делу Иве Андрића представља, на први поглед, мање значајан географски и културолошки простор. Међутим, то је само први и овлашан утисак о делу писца који је обележен простором Босне, историјским хроникама, ликовима моћника и жртава психолошких или бурних историјских околности, тихих и гордих жена Балкана, мешавине народа, култура и вера. Ипак, поред овога што бисмо назвали „класичним“ делом Иве Андрића, пред нама се, у вези са Јадраном, сабира низ песама, приповедака и записа који, у контексту биографског искуства писца, формирају и обресе ове књиге.

Према теоријама геофилозофије Масима Качарија (*Геофилозофија Европе*) и Катерине Ресте (*Геофилозофија Медитерана*), које све више освајају и тумачење књижевности, налазимо место за разумевање односа копна и мора, релација које су комплексније од свих географских односа на нашим просторима јер најдубље задиру у менталитете људи са обе стране, њихову културу, веру, обичаје, климатске и остале карактеристике простора, које их доводе на обале, али их често доводе и у сукобе.

У овом интердисциплинарном приступу покушала сам да оцртам сложене линије јадранских путева Иве Андрића. Биографско искуство Јадрана Иве Андрића

пратимо од сплитске тамнице, преко Хвара, Брача, Дубровника, Трста, до последњих дана, у старости, проведених у Херцег Новом. На Јадранском мору сусрели су се младићки дани прогоњеног Андрића, у сплитској тамници, рана искуства у дипломатији у Трсту, одмори и лечења при крају Првог светског рата у Цриквеници, Новом Винодолском, Брачу, зимовања на Хвару, одласци у Далмацију и Дубровник, између два рата, и дуги боравци у кући у Херцег Новом, где и настају последње приповетке везане за однос Босне и Дубровника, лик дијака Дражеслава Бојића и, напокон, лично искуство коначне брачне среће са Милицом Бабић у њиховом новљанском медитеранском врту. С једне стране, јадранска обала и њене луке од Трста, преко Сплита, Дубровника, до Херцег Новог, личе на низ симболичких и важних места за историју и културу народа на тим обалама кроз векове, а посебно у минулом, двадесетом веку. У личном доживљају, са позиције куће у Херцег Новом, Андрић ће записати како изгледа и тај касни поглед који га инспирише и фасцинира:

Видик који изгледа као да га је бирао неки љубитељ природних лепота, а не игра случаја. Видим широк отвор Боке и целом његовом непрегледном дужином оштру ивицу мора, као затегнут конопац тамносафирне боје, од рта Луштице до Пунта остра.

Тај „затегнут конопац тамносафирне боје“ је запис којим се обележава крај животног и стваралачког опуса Иве Андрића. Између несигурности младог писца, од првих песама и меланхолије *Ex Ponta* и *Немира*, лика Томе Галуса, преко ликова оперске певачице Марте из приповетке „Жена на камену“, професора Норгеса у „Летовању на југу“, до низа приповедака о писару Дражеславу Бојићу, откривамо другог Андрића. Избором

Иво Андрић и Дубровник (2017) Злата Бојовић је први пут извукла приповетке везане за овај град, и пружила историјску основу за тумачење тог приповедачког минициклуса који је, по њеним сазнањима, требало да буде део романа о Херцегу Стјепану. Ту је, пред нама, и млади песник меланхолик, револуционар, психолог, који, уз море, једном научнику открива метафизичке доживљаје, соларну лепоту Јелене која га прати од тамничких дана, сусрет са старошћу певачице Марте и дубоку подељеност Босне и Дубровника у лику дијака Дражеслава.

У томе сам распону, у оквирима три текста, укрстила биографске чињенице, развојне етапе писца, поетичке поступке и менталитетске особине човека копна и човека мора. Кроз различите жанрове приповедака и поезије, есејистичких и фантазмагоријских записа „Сан о граду“ и „Летећи над морем“, покушала сам да сведем дугу линију која оцртава Јадран у животу и делу Иве Андрића. У последњем тексту указујем, у кратким обрисима, на Јадран између сна и јаве у издвојеним делима Милоша Црњанског и Иве Андрића. Љубав према мору које их лечи, спојила их је на различите начине, и дала другачије перцепције обала Јадрана.

Прво и најмучније искуство Јадрана Андрић налази у сплитској тамници када, бежећи из Кракова 1914, у јуну, одмах после Сарајевског атентата, стиже, преко Загреба, до Сплита. У првом тексту „Андрићев бег у Далмацију – ’Занос и страдање Томе Галуса’ и рана лирика“, Андрић стиже у Сплит из Кракова, носећи терет судбине историјског пуцња у родној Босни. За собом вуче своје срећне краковске дане а бежи на Балкан, у само срце олује коју доноси атентат на Франца Фердинанда. Његов бег са мантилом у руци, и без икаквих припрема, у тренутку када сазнаје за догађаје у Сарајеву на Видовдан 1914. године, јесу историјски,

политички и друштвени токови који су оставили дубок траг у аутобиографском искуству у лирици *Ex Ponto* (1918) и песмама у прози *Немири* (1920), приповеткама „Мост на Жепи“ (1925), „Занос и страдање Томе Галуса“ (1931), који су премрежени низом искустава овог писца из затворских дана у Сплиту. Одједи Првог светског рата уписују се у таму и светлост затворских дана Андрићевих јунака, и његових лирских записа. Тај заборављени, прогнани и искључени Андрић дубоко је утиснут у прву фазу песничког и приповедачког опуса. Тема политичког или, једноставно, судбинског прогонства, као што се догодило јунаку Томи Галусу, постаје једна од главних тематских линија која се провлачи кроз цео Андрићев опус. Невино ће stradати везир Јусуф у „Мосту на Жепи“, као жртва забуне, потом Ђамил, односно његов историјски двојник Џем султан, те фра Петар из *Проклете авлије*. *Ex Ponto* и *Немири*, осим аутобиографских делова који потичу из Андрићевог заточења и доживљаја Првог светског рата, обилују и жанровски различитим облицима слободног стиха, песама у прози и лирско-рефлексивних записа и првих раних доживљаја Јадрана – од Трста, тршћанске симболичке луке до сплитског затвора. Невино страдање, лик соларне јунакиње Јелене и линија од Трста до Сплита отварају први рани доживљај Јадрана, који ће за песника, у годинама које су водиле ка крају рата – бити и лековит. Тако се пред читаоцима отвара Јадран од тамнице до светлости и новог фантазмагоријског бића Јелене, која ће пратити цео Андрићев опус.

У другом тексту „Самоћа и понори од сјаја“ јадранска обала и, пре свега, Далмација, само је благо наговештена као основни простор у коме се одвијају метафизичке и фантазмагоријске промене јунака. То су и хронолошки постављене приповетке, које настају после Другог светског рата. Кроз приповетке из после-

ратног периода – „Летовање на југу“ (1959), „Жена на камену“ (1954), „Јелена, жена које нема“ (1962) – и есеј „Летећи над морем“ (1932), у интердисциплинарном приступу налазимо и психолошке и метафизичке одговоре на значај мора у броделовском кључу, и сми-сао самоће која јунаке доводи до самоспознања и поми-рења са процесом старења. Соларна бића Иве Андрића у све три приповетке јунаци су који долазе са знацима светлости, одблеском сунца у мору, стварајући тиме фантазмагоријска привиђења која је писац већ најавио у есеју „Летећи над морем“. Приповетке и есеји тумаче се као примери самоће која осмишљава тренутак у животу појединца (Марта, Јелена), воде у бескрај (про-фесор Норгес) и – под светлошћу мора (Марта, профе-сор Норгес) или у специфичном светлосном окружењу – израстају у универзална соларна бића (Јелена).

Интердисциплинарним приступом покушала сам да анализирам феномен самоће у Андрићевим при-поветкама кроз биографски, поетички, филозофски оквир медитеранског човека Албера Камија, фило-зофије тела Михаила Епштејна и меланхолије и идеје љубави Јулије Кристеве.

У трећем тексту, компаративним приступом желела сам да укажем на две слике Јадрана код Милоша Црњанског и Иве Андрића. Ипак, највећи део овог рада посвећен је позним приповеткама. У тексту се ана-лизира перцепција Јадрана и мора с аспекта човека копна, у делу Иве Андрића и Милоша Црњанског. То је сусрет две културе (динарске и приморске) које Андрић и његови јунаци перципирају као облик судара ниже и више цивилизације. Из опуса Милоша Црњан-ског издвајају се песме из *Лирике Итаке и коментара* и путописа *Љубав у Тоскани*, у којима се појављују Јадранско море и Италија као облици више цивилизације. *Лирика Итаке и коментари*, са појединим

песмама, представља прву фазу слике о „нашој“ страни Јадрана. Прве Андрићеве песме, међутим, носе печат тамнице, али и светлости која допире с мора. То је биографски аспект, уграђен у текст као део искуства из тамнице у Сплиту. Други део текста усмерен је на приповетке настале од 1961. до 1969. године: „Два записа босанског писара Дражеслава“, „Сусрет“, „Дубровачка вејавица“, и есеје „Летећи над морем“ (1932) и „Сан о граду“ (1923) који тематизују културолошку перцепцију Јадрана из позиције човека копна, и Босне.

За Андрића је сусрет два културна модела био од посебног значаја; користећи географске, филозофске, историјске и антрополошке студије Фернана Бродела, Масима Качарија, Катерине Ресте, Алаиде Асман, Јована Цвијића уочавамо митски судар копна и мора удвојеног на две обале, које се спајају и раздвајају баш у Дубровнику. Андрићев опус у односу на Јадран, у последњем тексту, делим на три фазе, у којима се приповетке и есеји са темом мора и фантазмагоријским тренуцима везаним за светлост, појављују као различити вредносни и семантички судови. Основу песама, приповедака и есеја чине аутобиографски елементи, историјски документи који су Андрићу били доступни у архиву Дубровника и Венеције, и имагинарни елементи. Прву фазу представљају песнички радови *Ex Ponto* (1918) и песме у прози *Немири* (1920), подстакнути аутобиографским искуством, и они носе општи став заточеног и прогоњеног човека коме је море једини излаз из таме ратног периода и сопствене таме унутрашњег света. Другу фазу чине есеји, записи „Сан о граду“ (1923), „Летећи над морем“ (1932), и приповетка „Занос и страдање Томе Галуса“ (1931), у којима се као основно поставља питање о односу човека копна, Босне, и Јадранског мора. Трећу и најсложенију етапу Јадрана као културолошког и антропо-

лошког феномена Андрић је развио у приповеткама од педесетих година: „Предвечерњи час“ (1961), „Два записа босанског писара Дражеслава“ (1963), „Дубровачка вејавица“ (1968/69), „Робиња“ (1976), заснованим на историјским изворима о Дражеславу Бојићу, писару Херцега Стјепана. У овом периоду посебну медитеранску струну, у којој се преламају интроспективни светови јунака уз море, које је само из контекста познато као Јадранско, налазимо у „Жени на камену“ (1954) и „Летовању на југу“ (1959).

Последњи текст „Две слике Јадрана – позни Андрић и Црњански“ компаративно указује на различита разумевања и коначне доживљаје два савременика, али пружа и синтезу јадранске линије у Андрићевом опусу, која се ослања и на биографско искуство боравка у Херцег Новом и на Хвару, у каснијем животном периоду. Преламајући биографско искуство од ранијег до позног животног доба, уз историјске изворе, у овом тексту желела сам да укажем на антрополошку сложеност односа између човека копна и мора, коју је Андрић сместио у географски и историјски контекст. Андрића откривамо у тој последњој фази као врхунског антрополога и психолога наших рубних простора.

Милош Црњански и Иво Андрић су писци који су широком културом и искуством живљења на различитим просторима успели да укажу на чежњу и потребу човека балканских простора да се спусти на море и уђе у другу и вишу цивилизацију, са свим дилемама које прате ту духовну и географску сеобу на Јадран, и која се пред њиховим очима отвара између тамнице и светлости. Живећи на рубовима царстава и границама копна и мора јунаци Андрићевих приповедака и песнички гласови ране лирике живи су лимеси наших балканских простора који задиру у јадранске воде, и улазе у велику заједницу медитеранских народа, сусрећући

се са метафизиком светлости, сунца, и културом – коју примају, или само делом прилагођавају својим културним обрасцима.

У Београду, 6. 5. 2020.

АНДРИЋЕВ БЕГ У ДАЛМАЦИЈУ – „ЗАНОС И СТРАДАЊЕ ТОМЕ ГАЛУСА“ И РАНА ЛИРИКА

*У Сплиту, гдје је Босна дала мору своју снагу,
а море Босни своју љепоту...*

Иво Андрић, „Писмо Маји Нижетић-Чулић“,
Сплит, јул 1914.

У освит Првог светског рата Иво Андрић, зато што је члан Младе Босне, панично бежи из Кракова у Загреб, а потом, преко Ријеке, у Сплит. Биће то град за који ће Андрић рећи да му је Босна дала снагу, а море Босни лепоту, као што говори мото овога текста. Сусрет човека босанског порекла и лепоте Сплита оставиће најдубље трагове у његовом опусу. Ипак, Андрић у Сплит, из Кракова, стиже носећи судбину историјског пуцња своје Босне. За собом вуче своје срећне краковске дане а бежи на Балкан, у само срце олује коју доноси атентат на Франца Фердинанда. Његов бег са мантилом у руци и без икаквих припрема, у тренутку када сазнаје за кобни пуцањ у Сарајеву, историјски је, политички и друштвени догађај који је оставио јасан траг, као део аутобиографског искуства, у приповеткама „Мост на Жепи“ (1925), „Занос и страдање Томе Галуса“ (1931), лирици *Ex Ponto* (1918) и песмама у прози *Немири* (1920), што је премрежено низом искустава овог писца из затворских дана у Сплиту. Одједи Првог светског рата уписују се у таму и светлост тамничких дана Андрићевих јунака и његових лирских записа. Тај

заборављени, прогнани и искључени Андрић дубоко је утиснут у прву фазу његовог песничког и приповедачког опуса.

Какве ли случајности: прогонство је почело управо бегом из Пољске у епицентар збивања на Балкану, а потом одласком на Јадранско море, и то у Сплит. Одмах после атентата Андрић бежи из своје студентске собице у Кракову, у Загреб. Како је већ више пута у Андрићевој биографији доказано, писац је као млад гимназијалац и студент имао контакте са Младом Босном, али није био задојен облицима политичког активизма. Из Загреба Андрић одлази у Далмацију, центар јужнословенског покрета за ослобођење од аустроугарске власти и тај период сликовито описује Жанета Ђукић Перишић:

„Паробродом ’Вишеград’“ из Ријеке, у ноћи између 17. и 18. јула 1914. године, „у Сплит стиже *господствен, сиромаш, тих и мудар; вањским изгледом отмен*“, како га се сећа његова сплитска пријатељица и затворска сапатница Маја Нижетић-Чулић: „У Сплиту, гдје је Босна дала мору своју снагу а море Босни своју љепоту“ (Андрић 1981а: 24), он живи тихо и повучено и, знајући да је под присмотром, „само ријетко и скривито среће се са неколицином поверљивих људи чије је адресе добио у Загребу“ (Андрић 1981а: 25). У та мутна и несигурна времена, када се у ваздуху осећала некаква нејасна претња и слутило зло, Андрић је ипак, од 23. јула, на дан понижавајућег аустроугарског ултиматума који Србија није могла прихватити, успео да ужива у раскошном, као грозд зрелом морском лету и топлом „сплитском акварелу“ (Ђукић Перишић 2013: 488).

Напустивши ужурбано Краков, прогоњени Андрић из Сплита пише својој загребачкој пријатељици Евгенији Гојмерац, и моли је да прегледа његову собу и покуша да му пошаље документа, новац, гардеробу коју је оставио у Пољској. Није познат тачан дан Андриће-

вог хапшења у Сплиту, али на основу његовог аутобиографског записа „Први дан у сплитској тамници“, који је написан осам година касније, сазнајемо да је после ултиматума Србији видео хапшење неколико Сплићана:

А потом проживјех још два дана на слободи, два можда најљепша и најчуднија дана у животу. Купао сам се, сунчао, пуштао морски пијесак да ми мили кроз прсте, шетао, јео прво грожђе, а знао сам да је то последњи пут, и све сам то чинио жудно и брзо, али са неким миром који ме је и самог зачуђавао (Андрић 1981а: 25).

Само неколико дана касније, док је пио кафу у „ресторацији“, Андрићу прилази бркати агент у цивилу, који га спроводи до стана, обавља претрес, да би га затим одвео у сплитску полицију и после у затвор. Прогоњени Андрић као да је сам изазивао судбину и – уместо да се скривао по Пољској, или још даље негде, у Русији – он иде право у сусрет историјским токовима који ће се преломити преко његове Босне. Одјек младачког нагона и жеље да се, као Кјеркегор, или, још боље, као романтичарски идол и једно од његових главних краковских надахнућа Марјан Жђеховски,¹ нађе у

1 Жђеховски је, према речима самог Андрића, предавао историју културе и веома добро био упознат са хрватским романтизмом и делима Љ. Гаја, И. Мажуранића, С. Врза, П. Прерадовића. О овоме, као и о могућем утицају његових политичких идеја на Андрића, уп. Ђукић Перишић 2012: 161–162. У изврсној студији Силвије Новак Бајцар *Јелена, жена које има* налазимо детаљна објашњења о Андрићевом доласку у Краков, његовом познанству са Јеленом Ижиковском, која је пре тога живела у Бањалуци. Наведена студија пружа коначно разрешење енигме о краковској Јелени: она је постојала и била на извештан начин неко ко је Андрића подсећао на родну Босну. Силвија Новак Бајцар веома прецизно указује и на могуће везе са популарним песницима 1913. у Кракову, који су могли да инспиришу Андрића – видети: Новак Бајцар 2015: 118–122.

вртлогу догађаја, младог писца води право у Сплит. Зрели Андрић ће много година касније казати:

Када данас кажем „ухапсили ме“, то више, на жалост, нема ону важност и ону тежину ни оно значење које је тај чин имао онда, у мојој младости. [...] Бити у затвору, чинило ми се тада, да је то крај света. Крај живота: ви чекате само када ће доћи да вас одведу на стратиште, друго се није чекало (Поповић 1976: 14).

Андрић у тамници у Сплиту, Шибенику, Марибору, Овчареву, Зеници борави девет месеци, а потом годину и по дана у Болници милосрдних сестара у Загребу. Потом одлази у Крапину, где пише *Ex Ponto*, налик на Овидијева сећања на прогнаничке дане. Ту се таложе Андрићева сећања на тамницу, болничке дане, сељачкања и лечење слабашних плућа оболелих од туберкулозе. У мају 1918. Андрић се жали својој пријатељици Зденки Марковић да ће опет морати у Болницу милосрдних сестара. Од јула 1918. Андрић, поново због здравља, одлази у Цриквеницу, где се нада благодетима медитеранске климе, а потом у Нови Винодолски и на острво Крк. Тако се од бега из Кракова преко Загреба до Сплита и затворских дана, а потом болничких соба, Андрић утапа у меланхолију и резигнацију као основну ноту тадашњих лирских текстова. Биће то песме и стихови у прози обојени сетом затвореничких дана, прогнаног писца и лирског „ја“ које трепери пред егзистенцијом, апсурдом живота, док пред својим очима, у сплитској тамници, наслућује хук мора и мирис соли. У то време море и простор Јадрана, Сплит, Цриквеница и Крк, нису могли да оснаже Андрића. Дејство Јадрана није било тако значајно у здравственом и општем психолошком погледу, као што ће тога постати свестан касније, у међуратном периоду, када ће радо одлазити

на Хвар, а посебно у каснијем добу, када ће много времена проводити у кући у Херцег Новом. Кроз животну биографију и дела инспирисана Јадраном видимо да се сазревањем личности дубље и комплексније откривало море, обале, увале, острва, снага светлости и раскош медитеранских вртова. У периоду од 1914. и током Првог светског рата, па све до раних двадесетих година Андрић је анксиозни песник, издвојен и усамљен. Праву промену у Андрићеву лирику унеће управо дужи боравак на мору, у Цриквеници, на Крку и Брачу, поново у Сплиту, а потом и, двадесетих година, у Риму; то доноси и нову тематику. Како примећује Жанета Ђукић Перишић, ови краћи или дужи боравци на Јадрану и у Италији веома су важни:

Окрепљујуће дејство мора, животодајна снага воде и сунца, време проведено у Цриквеници, на Крку и Новом Винодолском 1918, у Сплиту и на Брачу следеће године, а онда двадесете године у Риму, унели су нове теме у Андрићеву лирику, прожимајући је соларним култом и осећањима зрелог задовољства, испуњености и наде. Рефлектују се у песмама „Сан Лоренцо“, деловима циклуса „Шта сањам и шта ми се догађа“, „Спас“, „Бежање“, „Жеђ“. Нема сумње да су извесна химничност Андрићеве поезије из тог времена и занесеност бескрајном, творачком сунчевом енергијом заправо последица промене визуре и физичког измештања песничког субјекта у топле медитеранске, јужне пределе (Ђукић Перишић 2013: 491).

Андрићев опоравак продужује се и у Дубровнику 1919, а у пролеће исте године у Сплиту, па током лета и јесени на Брачу, каже: „Оздравили су ме брачки ваздух, сунце и смокве“ (Караулац 2003: 195). Дане проведене на обалама Јадрана, обасјане светлошћу и топлином благе медитеранске климе, Андрић полако утапа у своју лирику, а потом и у приповетке које настају двадесетих година –

„Мост на Жепи“ или „Заноси и страдање Томе Галуса“, у којима се сударају тама затвореничких дана прогоњеног младобосанца, занетог младића жељног страдања и револуције, а, са друге стране, то су простори сунца и светлости у којима се опорављају крхка плућа, додатно начета казаматима аустроугарских тамница.

Рани интимни дневници Иве Андрића везани су за његову поезију и прозно-поетске записе *Ex Ponto* и *Немири*. Први део триптиха „Јелена, жена које нема“ објављен је 1934. године под насловом „Галусов запис“, а лик Томе Галуса централна је фигура и у приповеци „Заноси и страдање Томе Галуса“. Глас младобосанске идеје слободе, страдања, и искуство казамата, Андрић ће, поред ових дела, уградити и у приповетке „На сунчаној страни“ (1952), „Сунце“ (1952), „У хелији број 7/5“ (1960) и „Искушење у хелији број 38“ (1924). На основу дугогодишњих проучавања Жанета Ђукић Перишић дошла је до закључка да су све те приповетке биле делови већег текста који је Андрић намеравао да напише, а потом од те намере одустао. Све приповетке Жанета Ђукић Перишић накнадно је реконструисала, називајући их „реконструисаним романом“ *На сунчаној страни*. Лик младог аутора и могућег Андрићевог аутобиографског двојника Томе Галуса везивна је нит свих ових приповедака. Међу њима се нашао и „Галусов запис“, са ликом Јелене из затворских приповедака. Све ово, као и биографска чињеница да је као прототип за Јелену послужила Јелена Ижиковска из Кракова, са којом Андрић има контакте 1913. године – говори о комплексности теме прогонства и невиног страдања, са којима се он на обалама Јадрана суочава. Тама прогонства и светлост Јадрана сударају се у младом Андрићу кроз више дела и личних доживљаја. При томе, осим искуства живота у сплитској хелији, Андрић уводи и мотиве сунца и месеца, светлости за којом вапи затво-

реник, али и Јелене, која ће доцније израсти у триптих приповетку „Јелена, жена које нема“. Та Јелена ће бити оличење уметничке фантазије, соларно биће које покреће свет, и писца приповедача. Радован Вучковић² је, пратећи ситуациони и психолошки образац, потврдио да је Андрићев запис-успомена „Први дан у сплитској тамници“³ истоветан тренутку пада и катастрофе Томе Галуса у истоименој приповеци (Вучковић 1974: 270–272). Тако је, накнадном реконструкцијом појединих приповедака и недовршеног романа *На сунчаној страни* створен круг Андрићевог „тамничког циклуса“, који је био усмерен на светлост и снагу Јадрана. Јован Делић приметио је да је лик Томе Галуса у овој приповеци најближи словенском симболичком значењу петла као светлосног симбола, који најављује нови дан и сунце, разгонећи силе мрака и подземља. Име овог јунака призива и римског елегичара, изгнаног и утамниченог Гаја Корнелија Гала, како је то приметилa Жанета Ђукић Перишић. Тамница и тамничко искуство може се, каже Делић, сагледавати кроз цео Андрићев опус:

Тамничко и прогнаничко искуство је згуснуто у суд према коме је један младић ушао у мариборски затвор, а други из њега изашао. Тема тамнице је Андрићу била интимна тема и заокупљала га је готово цијелог стваралачког вијека: од *Ex Ponta* до *Проклете авлије* (Делић 2011: 126).

У приповеци „Занос и страдање Томе Галуса“ Андрић већ у првим реченицама слика атмосферу последњих јулских дана 1914. године, лепоту лета, зрело грожђе, онако како је било када је и сам био

2 Видети: Радован Вучковић, *Велика синтеза (о Иви Андрићу)*, 270–272.

3 Видети: Иво Андрић, „Први дан у сплитској тамници“.

ухапшен. Све је то премрежено веома јасном аутобиографском сликом младог Андрића који је стигао из Ријеке у Сплит, такође бродом, и уживао у последњим данима слободе, управо као и Тома Галус:

Пред вече једног од последњих дана месеца јула 1914. упловио је Хелголанд у тршћанско пристаниште. Брод који је долазио из Црвеног мора носио је не само људе и робу него и дах и расположење тропских крајева. Било је време дозрих врућина кад се дан и ноћ готово и не разликују, само што месец смени сунце, а у свако доба дана и ноћи подједнако се ради и шета, једе и пева. Време кад се о животу може помислити све, осим да пролази. Време кад прво грожђе нагрне у град и кад коштица у воћу почиње да црни. Поврх свега тога, то је био дан уочи објаве рата Србији. Мобилизација је била већ отпочела (Андрић 2011: 55).

Тома Галус је јунак који већ етимологијом презимена привлачи пажњу: осим поменутог „петао“ код Словена, у латинском *Gallus* значи „становник Галије“, али истовремено је присутан у многобројним другим ритуалима и религиозним симболима, те у грчкој и римској митологији: био је симбол сунца и посвећен богу Аполону – јер својим певањем разгони ноћну таму. Уз то, петас, или галус, није био само синоним рађања, зоре или буђења, већ и атрибут старогрчке богиње мудрости и светлости.

Ова приповетка, објављена 1931. године, представља дистанцу са које се посматра и Андрићево искуство из Првог светског рата; из те се перспективе Тома Галус може разумети као парадигма несмотрене жртве завера, политичких околности, прогнаног јунака, али представља и јунака који ће бити симбол зоре и новог буђења. Најсевернија тачка Јадрана везана је за место у које стиже Тома Галус – Трст. Долазак у Трст – један

од најзначајнијих градова за Јужне Словене, а посебно за српску културу – у тренутку када је пуцањ Гаврила Принципа примљен као покретач Првог светског рата, и испловљавање Галусовог пароброда у тршћанску луку – није случајно одабрано. С друге стране, Трст је истовремено највећа и најзначајнија аустроугарска лука на Јадрану. Тома Галус корача улицама Трста осећајући комешање, зна за хапшење свих сумњивих лица широм већих градова Монархије, одлази још једном до луке и, потпуно слуђен у ускомешаној маси, узвикује, покушавајући да начини још један корак већ унапред осуђеног и интуитивно прогнаног човека:

Галус задрхта и забруја, од табана до темена се испуни звуком. Било је немогућно уздржавати се више. Подиже шешир и, једва одишући, викну неколико пута у сав тај шум: – Ура! Уррааа! Осана, народе и свијете! Хтеде да викне још штогод на још ком језику, да би га овај свет боље разумео, али погледавши око себе – застаде (Андрић 2011: 64).

Тако Тома Галус испушта очајнички глас слободе у жеку ратног кошмара, у моменту када се стеже обруч Првог светског рата, и то у тршћанској луци која врви од монархистичких шпијуна што управо и очекују такве гласове као покличе-позиве у рат за ослобођење. Наравно, већ пола сата касније овај Тома, као први петао, биће ухапшен.

Тај догађај, који погађа појединца и привидно је неповезан са осталим збивањима, историјски коинцидира са објављивањем рата Аустроугарске Србији. Тома Галус ће бити ухапшен као сумњиво лице, као што су били сумњиви многи слични њему у Монархији, после убиства престолонаследника Фердинанда у Сарајеву 28. јуна 1914. Нагомилавање неповољних осећања везаних за вести о атентату биће одлучујуће, и

одредиће даљу судбину младог Андрића, као што ће и Галусово хапшење бити последица несрећних околности и његовог „сасвим случајног“ доласка у тршћанску луку дан пре атентата. Несумњива је веза невиног страдања јунака Томе Галуса и каснијег јулског хапшења Иве Андрића у Сплиту. Трст и Сплит у приповедачком и аутобиографском аспекту две су тачке које спајају место ослобођења и поклич слободе. Због тога је јадранско искуство писца Андрића и јадранско смештање Томе Галуса у најважнију аустријску луку на Јадрану једна од метафора простора која даје варљиву наду, али и глас слободе који се тако снажно може пробити само уз море и у луци која је дубоко историјски и културолошки конотирана за Јужне Словене, а међу њима за најбројнију и најјачу економску и културолошку заједницу – Србе. Галус је ускликнуо на у том тренутку најопаснијем месту за све „осумњичене“ поданике Монархије. Међутим, Андрић, иако је имао могућност избора да бежи што даље од Балкана, долази у Далмацију, док је Тому Галуса ипак одвео у Трст. Јадранска обала била је последње копно кога се држао Андрић, и његов јунак Тома Галус:

Међу првима који су у Трсту ухапшени био је и тај сумњиви Босанац што је допутовао из иностранства, чије је чудновато понашање још при доласку брода пало полицији у очи, и који је, коначно, данас у подне, на молу, почео међу масом да виче неке неразумљиве, по свој прилици револуционарне покликe (Андрић 2011: 65).

Несрећни Тома Галус је у својим мислима још био у Адену, због наследства које му је оставио стриц, и у историјском комешању у коме су сви Словени Монархији били сумњиви, страда невин и ментално скрхан јер ће одмах потом бити шиканиран и гањан улицама

Трста, да би завршио у затворској ћелији. Страдање Томе Галуса, који се „случајно“ нашао у Трсту, једној од главних лука Монархије, у освит Првог светског рата, постало је парадигма трагичног положаја јунака који пропада због неке више силе, сасвим невин, само због свог порекла и слободарског узвика. Тома ће, дакле, завршити у ћелији тршћанског затвора, из које ће слушати гласове демонстраната, трубе и оштар марш:

Тада се први пут прокиде његов занос. Осети у тој свирци нејасну страхоту нечег што долази и што га коначно односи и баца онамо куд га је понео онај гадни ударац од малопре, на противну страну од целог тога слободног и распеваног света напољу, на страну на којој је страдање, понижење и пораз... То су биле прве трубе нових времена у којима ће нестати, можда заувек, радост и слобода живота, и у којима ће на крају човек јести човека као звер што једе звер, само са мање смисла (Андрић 2011: 68).

Тома Галус, после овог доживљаја затвора, уместо да додатно храни свој занос, постаје невино прогоњени страдалник кога је систем, и низ лажних оптужби, довео до осећаја кривице, и то не сасвим случајно баш у тршћанској луци као симболу излаза Аустроугарске монархије на Јадран:

Само се спусти на сламњачу, задрхта, и обори очи као кривац (Андрић 2011: 68).

Невино страдали Тома, ухапшен на веома сличан начин као и Андрић у Сплиту, кривац је без кривице. Биографски ток Андрићевог младалачког живота и затвореничког доживљаја Сплита и Далмације, и смештање Томе Галуса у Трст као симболичку луку ратнички спремне Монархије, која са те позиције жели да контро-

лише Јадран, представљају значајне тачке од којих се – у опусу и животу Иве Андрића – то „наше“ море развија у сложену метафору страдања и поновног рођења. Ментална крхкост је Тому Галуса довела до несрећног положаја кривца без кривице, условљене само пореклом јер су после Сарајевског атентата сви Словени, а посебно они са Балкана, били невино прогоњени и означавани као кривци и без судских процеса. Трагедија Галусовог прераног позивања на револуцију, на тршћанском молу, додатни је повод за хапшење, али и симболички крик за слободом у време најтежих репресија, уочи објаве рата Србији. Томин глас за ослобођење, у симболичкој тршћанској луци, преурањени је поклич у опасним временима, када закон не разликује праведника од кривца.

Јадранска обала ће – од Трста до Далмације – између биографског Андрића и приповедног јунака Томе Галуса направити први искорак у смеру силаска човека Босне на море. Тај силазак ће бити мучан и трагичан за Галуса, а за Андрића дубоко трауматичан. Тек у каснијим годинама Андрић ће се уз море полако лечити, и то при крају Првог светског рата и у накнадним одласцима у дипломатске мисије у Италију.

Везир Јусуф, јунак приповетке „Мост на Жепи“, која је објављена у октобарском броју *Српског књижевног гласника* 1925. године,⁴ доноси такође реминисценције прогнаног и заточеног јунака. То је један од далеких одјека искуства сплитске и других тамница биографског бића Иве Андрића. Везир Јусуф је јунак за кога Андрић каже:

И четврте године свога везировања посрну велики везир Јусуф и као жртва једне опасне интриге паде изненада у немилост (Андрић 1981б: 185).

4 Иво Андрић, „Мост на Жепи“, 161–167.

Страдање везира Јусуфа, који из заточења излази у месецу мају, у складу је са почетком новог вегетативног циклуса и представља се као „излазак из заточења као победник“, али последице унутрашње интроспективне борбе остају трајне:

Али од оних зимских месеци, кад између живота и смрти и између славе и пропасти није било размака ни колико је оштрица ножа, остаде у победнику везиру нешто стишано и замишљено (Андрић 1981б: 185).

Занимљиво је да се Јусуф, када је живео у заточењу, осами и немилости – враћа свом пореклу и земљи. Дакле, заточење, тамница, страх и последице затвора довеле су до трансформације јунака. То ће се видети у завршници приповетке, где ће се тај страх, и потреба да се поништи идентитет, манифестовати и у коначном натпису изнад моста на Жепи, у девизи „У ћутању је сигурност.“

Безир Јусуф је, како је то у литератури већ више пута потврђено, директно подсећање на Андрићево затворско искуство у Сплиту. Феномен заточених и прогањаних особа је дубока оштрица, која се усадила и у самог писца, а потом у његову лирику из тих ратних дана, као и у приповетке из поратног периода. Судари светла и таме остаће трајан контраст који ће приказивати две стране људског бића, и нову светлост, коју са посебним усхићењем могу доживети само они који су преживели страхоте аустроугарских казамата. У приповеци „Мост на Жепи“ тај судар светла и таме рефлектује се као најдубљи цивилизацијски сукоб у коренима митова. Белина моста на Жепи и тама босанског крајолика два су света која никако нису могла да се сједине. Мост на реци Жепи је уметничко дело које је остало као странац, изгнаник у том простору:

Он је, тамо у Босни, блештао на сунцу и сјао на месечини, и пребацивао преко себе људе и стоку. Мало-помало, ишчезну посве онај круг разроване земље и разбацаних предмета који окружују сваку нову градњу; свет разнесе и вода отплови поломљено коље и парчад скела и преосталу грађу, а кише сапраше трагове клесарског рада. Али предео није могао да се приљуби уз мост, ни мост уз предео. Гледан са стране, његов бео и смело извијен лук је изгледао увек издвојен и сам, и изненађивао путника као необична мисао, залутала и ухваћена у кршу и дивљини (Андрић 1981б: 192–193).

Иво Андрић после затвореничког и изгнаничког искуства током Првог светског рата на обалама Јадрана, у веома кратком периоду – и кроз лирику и у приповеткама – уводи тематику тамнице, психолошке интроспекције јунака који су присилно или својевољно отишли у егзил. Тај егзил може да буде физички или психолошки. Аутодеструкција и лични егзил су код Андрићевих јунака управо последица већ проживљеног пишевог јадранског и сплитског искуства током Великог рата. Везир Јусуф ће одабрати ћутање, у коме је сигурност, док ће Галус узвикивати гласно, у маси, али обојица ће страдати. Ипак, само ће Јусуф преживети. То су, изгледа, две опције које нам Андрић нуди после тамничких искустава и опоравака на Јадрану.

У поезији ће доминирати ћутање, које је најједноставнији облик свих мисли и настојања. *Ex Ponto* представља увод у „бол душе“, који се дефинише већ у првом прозно-поетском тексту:

Свима, широм цијелог свијета, који су страдали и страдају ради душе и њених великих и вјечних захтјева, посвећујем ове странице, које сам некоћ писао само за себе, а данас их шаљем свој браћи својој у болу и нади (Андрић 1998: 7).

Те прве прозно-поетске текстове, и потом песме слободног стиха, Андрић пише у меланхоличном тону препуном сете и резигнације. Основну одлику те поезије представља рефлексивност и меланхоличност. Доживљај сплитске тамнице видљив је већ у првом запису *Ex Ponta*:

Два дана ме већ не изводе ни на онај један сат шетње, јер киша без престанка сипи. Мени се чини да ми влага не престано навире у ћелију и да ми пада по лицу и рукама као љепљив талог. Мој покривач је оштар и студен, моје јело има укус лимене посуде и моја ћелија онај неописиви задах уског простора у ком један човек дише и живи, без промјене и зрачења (Андрић 1998: 11).

Пред нама је јасан аутобиографски одраз затвореничких сплитских дана Иве Андрића, слика отуђеног и усамљеног, прогнаног човека. У тим затвореничким данима појављује се Јелена, али одмах измиче у сутон зимског дана – као одјек жеље песничког бића жељног нежности:

Пред сам сутон је престао снијег. И настала је тишина над шумама и бијели влажни мир високог, високог снијега. Он је покрио оморике као мраморне капелице и засуо стазе, смртно бијел и непроходан. Куда ћеш, Јелена? Глухо и мукло (Андрић 1998: 14).

Тако се кроз меланхоличне фазе пробија сенка Јелене, оне мистичне жене и соларног бића, која ће постојати већ у „Галусовом запису“, а потом у триптих приповеци „Јелена, жена које нема“. Сећање на топле јулске дане и младу жену од 16 година, чији језик није добро разумевао, осим да се давала страшно и сузних очију:

Под звијездама сам је љубио до умора и до поноћи сам лежао на трави, с главом у њеном крилу. То је била жена створена за љубав и предавала се нијема од страсти и сузних очију, шапћући испрекидане ријечи о вјерности (Андрић 1998: 16).

У записима *Ex Ponta*, после дугих душевних немира, песнички глас ће казати:

И што погледам све је пјесма, и чега год се такнем све је бол (Андрић 1998: 75).

Андрићеве песме⁵ у прози и слободном стиху израз су његове прогнане личности, младићких болова, који су последица нестабилног идентитета и затвореничких дана. Такав је Андрић у низу песама и лирских записа. У песми „Блага и добра месечина“ он ће казати:

Сви који много страдају
Не воле обесно сунце. (подв. С. Ш.)
Месечина. Њена, молитва сребрена
Над гробовима оних
Који су жалосно умрли.⁶
(Андрић 1998: 102)

Тако се отвара пут сударима хтонског и светлосног, које можемо пратити кроз цео Андрићев опус, од „тамничких приповедака“ преко „Моста на Жепи“ до *Проклете авлије* и триптих приповетке „Јелена, жена које нема“. „Обесно сунце“ је мрачно и црно сунце мелан-

5 Видети изврсно тумачење соларних мотива у Андрићевој поезији: Марија Митровић, „Il sole mediterraneo nella poesia di Ivo Andrić“, у: *Il SoleLuna press gli slavi meridionali II*, 169–182.

6 Иво Андрић, „Блага и добра месечина“, *Босанска вила*, год. 26, бр. 20, 1911, 309–310. Наведени извор је прво издање ове песме. Цитат преузет из издања: Иво Андрић, *Поезија*.

холије, које прожима затворенике и страдалнике. Могло би се чак казати да синтагма „обесно сунце“ – објављена још 1911. у *Босанској вили* – представља одјеке раног експресионизма, а накнадним објављивањем она је уклопљена у целину песничких записа којима је основа било и лично Андрићево искуство. „Обесно сунце“ је структура меланхолије младог песника – како се, касније, у литератури и тумачи црно сунце: у студији *Црно сунце* Јулије Кристеве као облик депресивно-меланхоличних стања. Ипак, треба имати у виду да је мелахолија и симболичка представа о смрти и сунцу као убици део фројдовских теорија – за које не можемо са сигурношћу рећи да су младом Андрићу биле познате пре Првог светског рата, али свакако јесу посредним путевима, кроз одјеке у уметности. Кристева указује на прве Фројдове радове о меланхолији и депресији пред лепим објектима и симболички позитивним стварима, али каже да Фројд у тексту „Пролазна судбина“, објављеном 1915/16, тешко још може да објасни узроке туге, поготово пред изворима радости. Кристева се пита:

Да ли лијепо може да буде тужно? Да ли је љепота дијелом везана за ефемерно и према томе за тугу? Или је лијеп објект онај који се неуморно враћа након рушења и ратова како би свједочио да постоји преживљавање у смрти, да је могућа бесмртност? (Кристева 1994: 121).

Андрић је у овим раним песничким делима мелахолик једног доба које је изумирало на рушевинама великог царства, али и учесник Младе Босне која је тражила то ново сунце слободе. Из визије сплитске тамнице на јадранској обали сунце је било обесно, а месечина блага. Поетско-прозна дела *Ex Ponto* и *Немири* рана су Андрићева дела, којих се готово одрекао јер је чак

одбијао да се штампају у оквиру Сабраних дела. Андрићу су ова рана дела била нека врста исповедних текстова, које је требало превазићи, али са аспекта тематике прогонства, и доживљаја Јадрана у позадини, она су добрим делом аутобиографског карактера и не треба их занемарити у целини пишчевог опуса. Напротив, у њима налазимо развојну етапу веома важну за разумевање улоге Јадрана, слободе и тамничких искустава.

На много места Андрић, или лирско „ја“, појављује се као глас затвореника који се сусреће са сунцем и обалама, репозиторијем приморских градова. У песми „Шетња“ налазимо асоцијације „А јутрос су ме извели на сунце“. Потом се у песму уносе асоцијације на јарболе бродова, ретке сунчане минуте, што доказује да је реч о јасним аутобиографским елементима везаним за сплитски затвор:

Мрачна и влажна, кад се вратих, бјеше
 Ђелија моја, а стражар са мачем
 И лицем оних који неког тјеше –
 Мишљаше, јадан, да од сунца плачем.⁷

У низу других песама, као нпр. у онима насловљеним „1914“ и „1915“, опет се појављују аутобиографски моменти везани за прогонство, тамницу, и у њима се меланхолично понављају мотиви сунца, таме, влаге, духовне чамотиње. Ране Андрићеве песме носе жиг његовог политичког изгнанства и хапшења које, изузев чланства у организацији Млада Босна, ничим озбиљнијим и конкретнијим није могло да се оправда. Сплит је остао само у назнакама – као жељено сунце

7 Иво Андрић, „Шетња“, у: Сабрана дела Иве Андрића, књ. 11, *Ex Ponto, Немири*; песма је први пут објављена у наведеним Сабраним делима. Цитат преузет из издања: Иво Андрић, *Поезија*.

које једино даје насушни живот затвореном у мрачној и влажној хелији. У том контексту Андрић је невино оптужени човек који је мистериозно страдао по затворима Монархије.

Та тема политичког или једноставно судбинског прогонства, као што се догодило Томи Галусу, постаје једна од главних тематских линија, која се провлачи кроз цео Андрићев опус. Невино ће страдати везир Јусуф у „Мосту на Жепи“, као жртва забуне, потом Ђамил и његов историјски двојник Џем султан, те фра Петар из *Проклете авлије*. Много је Андрићевих јунака располућених између два света, који бивају прогнани грешком, или су због других разлога осуђени на изгнанство. *Ex Ponto* и *Немире* – осим аутобиографских делова који се ослањају на Андрићево заточење и доживљај Првог светског рата – одликују и жанровски различити облици слободног стиха, песме у прози и лирско-рефлексивни записи, и први, рани доживљаји Јадрана, од Трста, тршћанске симболичке луке до сплитског затвора. Невино страдање, прве назнаке конституисања соларног бића Јелене и линија од Трста до Сплита – то отвара први рани доживљај Јадрана, који ће бити и лековит за песника у годинама које су водиле ка крају рата. После тамнице и ликова страдалника, Андрић ће наставити да развија лик светлосног бића, Јелене, жене које има и нема, готово до последње животне и стваралачке фазе. Јадранска обала, Сплит, Брач, Нови Винодолски, Цриквеница, обесно сунце и, насупрот њему, благи лик соларне Јелене, трагичност Томе Галуса – остају неке од основних линија које ћемо тек пратити у различитим жанровима Андрићевог дела. После Другог светског рата Андрић ће објавити приповетке у којима ће сунце и Јелена бити метафизичка бића, а шездесетих година низ приповедака у којима је главни јунак писар Дражеслав, где ће се историјски и антро-

полошки сусрести мрачна Босна и атмосфера Дубровника. Пут дуж Јадрана водиће Андрића и његове јунаке од Трста преко Сплита, Дубровника, до Херцег Новог.

САМОЋА И ПОНОРИ ОД СЈАЈА

*Тај бескрајни и нејасни разговор између
самца човека и тишине око њега,
значи да смо при крају пута.
То је последња реч свих мора овога света.
Иво Андрић, „Летећи над морем“*

Нигде човек није више усамљен и свој него пред пучином мора. Ту врсту самости, самоспознања и тишине Андрић је на изузетан начин унео у низ приповедака везаних за море, интроспекцију и светлост. У већини приповедака само по наговештајима наслућујемо да је реч о Далмацији и Јадранском мору. У односу на низ приповедака везаних за Дубровник и писара Дражеслава, однос јунака и мора је психолошки истанчанији и сасвим искључује историјски и менталитетски аспект. Самоћа је конститутивни тематски елемент у приповеткама Иве Андрића смештеним у медитерански амбијент, мотиве и филозофију Средоземља. Специфичан облик самости или усамљености испољавају јунаци у приповеткама „Летовање на југу“ (1959), „Жена на камену“ (1954) и „Јелена, жена које нема“ (1962), која није смештена у медитерански простор али поседује елементе соларних бића у којима је присуство светлости једно од мерила среће и степена усамљености аукторијалног приповедача. Јунаци приповедака медитеранског типа, као и „Јелене, жене које нема“,

која није из тог круга, показују истоветне особине самости, самоће и самавања, које се везују за присутност светлости као животодавног елемента. Истовремено, тај шири круг соларних приповедака – који се већ појављује као дефиниција једног дела Андрићевог опуса – представља облик у коме се светлост и самоћа појављују као антиподне појаве. У недостатку светлости јунаци одлазе у самоћу, тишину, меланхолију, а, са друге стране, појава светлости у медитеранском окружењу јунаке одводи у правцу промишљања сопственог живота („Летовање на југу“), свођења рачуна са старошћу („Жена на камену“) или других аспеката који доводе до метафизичких спознаја љубави и уметничке инспирације („Јелена, жена које нема“). Самоћа у Андрићевим соларним приповеткама јесте база која јунаку пружа простор за самоспознање, веру у могућност откривања основног смисла живота и окружења, проток времена, симболику простора у психолошком и метафизичком смислу.

Лет изнад мора – фантазмагорија професора Норгеса

Оквирну идеју човека који открива себе у самоћи поред мора и под снагом летњег сунца, у Андрићевом опусу налазимо већ у есеју „Летећи над морем“ који је настао још 1932. године. Дакле, и хронолошки посматрајући Андрићев приповедачки опус, идеја самоће, мора, сусрет човека копна и морске пучине, тишина, изоштреност чула у метафизици таквог простора... претходила је, бар двадесетак година, приповеткама „Летовање на југу“ и „Жена на камену“. Истовремено, „Јелена, жена које нема“ настајала је од тридесетих година до 1962. Тако ова приповетка, у којој је соларно

митско биће и љубав и уметничка инспирација, једина хронолошки кореспондира са есејем „Летећи над морем“. У овом есеју сублимисана је метафизика мора као простора и метафизичка улога светлости. Због тога овај есеј можемо сматрати претходницом и сублимацијом идеја које ће бити развијене у приповеткама „Летовање на југу“, „Жена на камену“, „Јелена, жена које нема“.

Андрић у есеју „Летећи над морем“ уводи доживљај мора и самоће у којој се промишља антрополошки смисао човека копна и његовог сусрета са морем:

Тај одлучни час у историји врсте понавља се сваки пут у историји појединца при првом додиру са морем, само у другом облику и мањем обиму (Андрић 2011: 11).

Однос човека и мора у овом запису-приповеци трансформише се у мали есеј о антропологији човека копна и феномену самоће, усамљености људског бића. Уз усамљеност и самоћу долази и туга, као кључни чинилац света самоспознања, његових моћи и немоћи. Андрић у доживљају мора апострофира тишину и усамљеност човека:

Тај бескрајни и нејасни разговор између самца човека и тишине око њега, значи да смо при крају пута. То је последња реч свих мора овога света. У нашој самоћи, служећи се још чулима, али не више за чулни свет, тај шум има да нас пренесе у пределе где се не зна ни за звук ни за тишину. Зато ми пруга мора у дну видика изгледа увек као капија која одводи са света, а хук таласа као последње што позајмљујемо од ове земље. И понори од сјаја који се проламају понекад, лети, на олујном небу над морем, само су бледе наговести унутрашњих океана, јер сва земна мора остају за нама – ни таласа ни крила! – као симболи које смо превазишли (Андрић 2011: 14).

Самоћа поред мора и „понори од сјаја“ натопљени чулима отварају бескрајан хоризонт видика и сазнања наших „унутрашњих океана“. Самоћа јунаке подстиче на интроспекцију, која их доводи до сазнања да су на крају животног пута, или до свести о сопственим потребама и осећањима. Соларни свет Андрићевих јунака је свет коме се и сам писац окренуо у позном животном добу, проводећи већи део године у кући у Херцег Новом. Жанета Ђукић Перишић у књизи *Писац и прича. Стваралачка биографија Иве Андрића* описује, веома детаљно, како се Андрићев живот од краја педесетих година све више окретао светлости, и све дуже периоде године проводио на мору, у Херцег Новом. Тај период живота је његова позна фаза, која је временски блиска годинама у којима настају соларне приповетке медитеранског типа, апострофирањем мора као централне антрополошке парадигме: човек копна и човек морских обала. Због тога његови јунаци уз море и светлост, у самоћи, откривају себе. Жанета Ђукић Перишић доказује и корелацију Андрићевог окретања мору и одлуке да се венча, у 66. години, Милицом Бабић, вишедеценијском љубављу, остварујући мир и хармонију које поседује и брачни пар у приповеци „Летовање на југу“:

Присност и разумевање брачног пара Норгес, који проводи своје последње заједничко, чаробно лето на медитеранском жалу, као да има исходиште у самом Андрићевом браку који је склопљен 1958. године, само годину дана пре него што ће прича бити објављена. На тренутке, идила аустријских супружника подсећа на летње дане које Андрићеви проводе на Јадрану. Сагледа ли се у једној равни, чини се да идилична, мирна и стабилна веза међу супружницима Норгес осликава осећања аутора који је коначно нашао мир са женом коју воли (Ђукић Перишић 2012: 452).

Као подстицај за фантастичну приповетку смештену у медитеранско окружење, блештаво сунце и море, Андрић⁸ је навео причу „Ормар“ Томаса Мана, у којој се појављује јунак који је на граници света фантазије и реалности. Море, смрт, фантастика у Мановим приповеткама и нова етапа у Андрићевом животу – то су и литерарни и биографски елементи који су свакако допринели поетичкој и свеукупној уметничкој структури „Летовања на југу“.

У приповеци „Летовање на југу“ главни јунак, бечки професор Норгес, и његова супруга Ана, стижу у приморско, далматинско место у коме желе мир и одмор. Професор Норгес намерава да се одмара, али и да доврши књигу о Филипу II. Нигде се у приповеци неће прецизно навести да ли је реч баш о Филипу II који је један од највећих шпанских владара Медитераном. Можемо само претпоставити да је јунак био обузет управо овим владаром Медитерана,⁹ коме је Фернан Бродел посветио изврсну двотомну књигу *Медитеран и медитерански свет у доба Филипа II*. Андрић је тако, на дискретан начин, могао да нам укаже на предисторију живота професора Норгеса и његова интересовања и пре доласка у далматинско место, где жели да доврши књигу о овом владару: „То су били табаци са последњом ревизијом његове монографије о Филипу II“ (Андрић 2011: 19). Први утисци брачни пар одводе у стање чамотиње, усамљености и самовања: „У ваздуху и стварима осећао се дах напуштености и чамо-

8 Видети: Жанета Ђукић Перишић, *Писац и прича. Стваралачка биографија Иве Андрића*, 487.

9 Марија Митровић је приповетку „Летовање на југу“ назвала Андрићевом „лабудовом песмом теме сунца“ закључујући: „После узлета који се догодио у причи 'Летовање на југу' ова песникова медитеранска струна сасвим се умирила и није више ништа слично створила“ (Митровић 2009: 102, 118).

тиње“ (Андрић 2011: 17). Међутим, већ другог јутра брачни пар доживљава преображај – под снагом сунца, на летњој тераси, током доручка:

Сутрадан су, уставши рано, доручковали на тераси са изгледом на море, у свежини и хладовини летњег јутра. То јутро им је показало одмах сав сјај и богатство предела и потпуно их измирило са њима. Тиме је почео неочекивани и нагли преображај (Андрић 2011: 18).

Светлост је одагнала стање чамотиње, али и допринела разиграности духа брачног пара, и потом њиховим интроспекцијама – које су опет биле облик понирања у самоћу. Однос човек–простор и интроспекција јунака подстакнута је утицајем климатско-географских карактеристика које покрећу процесе самоспознања. Ти процеси морају да се одвијају у самоћи и тишини, под светлосним преливима и морем које укида све границе. Јосип Ужаревић нуди нам једно од могућих разумевања односа човека и простора:

Простори су попришта разлике, акције, изненађења, игре (Аристотелова илузија), у њима се и на њима материјализирају идеје. Човек се у битноме смислу остварује (и) просторно. Простори су носитељи памћења („меморија места“), идентитета, културе, они чине основу умјетничког обликовања. Но највиши облик афирмације (вредновања) простора вјеројатно је вјера у ускрснуће тијела у животу будућег вијека (Ужаревић 2011: 9).

Такво васкрснуће тела, односно одвајање тела од духовног бића налазимо управо у лику професора Норгеса који, под утицајем морске средине, доживљава изненадни преображај:

Освежен пливањем, сунцем и морском водом, он има осећање да је обучен у лаку а свечану, цветнобелу и мирисну одећу, и да цвета и расте и сам, заједно са њом и са свим око себе (Андрић 2011: 19).

Ослобађање духа и тела, њихово одвајање и преношење телесног у вечност, која се назире кроз светлосне зраке и мирис мора, професора Норгеса постепено је одвајало од света материјалних ствари, уводећи га у свет фантазије, где људско тело губи сваку границу:

То маштање узима све више маха; он га осећа као неко благо, а опојно насиље, које га ослобађа свега у њему и око њега, али потпуно потчињава себи, затим се претвара у чудну игру, мења односе у свету који га окружује и снаге и размере његовог рођеног тела. Шта је близу, шта далеко? Шта ваздушасто, шта течно, шта тврдо? Шта је он, онај дојучерашњи, а шта су све ове лепоте и радости које га све више испуњавају изнутра и опкољавају споља? То се, у тренуцима кад је игра на врхунцу, тешко разазнаје (Андрић 2011: 20).

У усамљености интелектуалног бића професор Норгес постепено улази у игру простора и тела, која му омогућава да доживљава васкрснућа тела као део фантазмагоријског стања. Пред јунаком се све помера, па и тераса на којој седи јер

Не важи више закон теже ни старе мере и оцене за раздаљину и тврдоћу предмета. Све је измењено и померено (Андрић 2011: 21).

Следећег дана, док у сунчано подне седи на тераси, пред професором Норгесом опет се динамизује простор, мењају се облици мора, копна и облака. Баш како је то Андрић и навео у есеју „Летећи над морем“: „Зато

ми пруга мора у дну видика изгледа увек као капија која одводи са света...“ Андрић (2011: 14), тако и пред бечким професором отпочиње стапање на дну видика и најављује се прелазак преко границе овога света:

Тако су ваздушаста облаци, течна море и тврдо копно, мењајући свако своја основна својства, ишли једно другом у сусрет и загрљај... Врхови густих зелених дрвета, који су већ испод њега, носе на себи преливе истог оног сјаја који је повезао и изједначио све на земљи, на мору и на небу. Тај сјај, то је чудесни стрми и зањихани мост по коме се човек пење без теже и без граница (Андрић 2011: 25).

Професор Норгес у усамљености осунчане далматинске терасе прелази границу сјаја који је укинуо све, и све изједначио. Пред јунаком се у неколико наврата појавио „чичица“ из оближње воћарске радње, који се трансформисао у лик Филипа II, и који треба да га одведе ка светлости и да га вине у висине. Помињањем „чичице“ који се јавља као привиђење што се преображава у Филипа II, најмоћнијег владара Медитерана, који ће професору показати пут у соларне пределе, видимо да није случајан дискретан податак о томе којим се то темама бавио професор Норгес. Светлост и соларни принцип подстакао је главног јунака, професора Норгеса, да искорачи из свог земаљског живота и у њему покренуо жеђ за авантуром, освајањима предела вечности и ширине Медитерана којим је суверено владао Филип II. Само у самоћи осунчане терасе на мору, у аутентично медитеранском простору професор Норгес могао је да се идентификује са Филипом II, укидајући све границе овоземаљског света. Светлосни или соларни принцип био је главни покретач радости, али и самоће бића које се отиснуло у непознато. То непознато је оно што Андрић у есеју „Летећи над

морем“ назива простором у коме, у својој самоћи, служећи се чулима, прелазимо у пределе где нема ни звука ни тишине. Тако и професор Норгес понире у свој унутрашњи океан у коме нема „ни таласа ни крила“. Унутрашње биће покрене професора Норгеса баш под снагом светлости:

[...] јер сад неки праменови светлости, као покретне степенице, сами носе човека, што даље све лакше, пут неког огромног руменог прага тамо у висини; а иза њега већ се назиру нови низови зрачних и светлосних степеница које човечији ход претварају у све бржи лет без шума. Човек може далеко да иде и високо да се пење; сав се претвара у то, и у томе му је цело постојање. Иде, али крилатим ходом (Андрић 2011: 25–26).

Тако светлост осамљује Андрићевог јунака и он постаје летеће, астрално биће. После овог фантазмагоричног доживљаја професор Норгес ће нестати – према претпоставкама: у пучини усталасаног мора. Светлост и слобода коју му је пружио море отварајући његов дух за слободу и самоћу, у исти су мах професору Норгесу дали другу димензију живота, авантуристички дух који је био спрегнут у његовим научним списима.

Долазак професора Норгеса из Беча, на море, јесте и антрополошки и филозофски доживљај. Професор Норгес је представник северног света, који бисмо могли објаснити и Камијевим идејама у есеју „Средоземна мисао“. Ками ће у овом есеју казати како је „сунчана мисао“ она која је покренула све револуције, и увек је била у равнотежи са природом и постојањем. Побуна у човеку рађа се под дејством светлости и средоземног окружења, и та снага буне или револуције покрене човека. У складу с наведеним, професора Норгеса могли бисмо сагледати као пример немачке идеологије

која се ослободила и виноула – у присуству средоземног духа, који се заснива на слободи. Јунак ослобођен стега може да се вине у фантазмагоричне висине светлосних степеница на граници стварности и фантазије. Слободарски дух Средоземља скинуо је стеге радиности и марљивости, а истовремено и духовне спрегнутости професора Норгеса као аутентичног представника северњачке, немачке идеологије. Ками ту врсту сукоба и ослобађања револуционарног духа објашњава у контексту историје 20. века, и парадокса укидања идеалне мере и равнотеже у човеку:

Та протутежа, тај дух који мјери живот, дух је што оживљава дуго наслеђе онога што се може назвати сунчаном мишљу у којој је од Грка природа стајала увијек у равнотежи с постојањем. Повијест Прве интернационале у којој се њемачки социјализам непрестано бори против слободарског мишљења Француза, Шпањолаца и Талијана, повијест је борбе између њемачке идеологије и средоземног духа (Ками 1976: 291).

Професор Норгес виноу се степеницама светлости средоземног духа јер је то сама срж јужњачке мисли, која подстиче људску природу „чију тајну чува Средоземље, гдје је интелигенција сестра тврде свјетлости“ (Ками 1976: 292). У светлу Камијеве антрополошко-друштвене тезе, изнете у „Средоземној мисли“, професор Норгес жртва је угушене слободарске традиције на којој је Европа заснована још од грчке филозофске мисли, али је само један одлазак на летовање покрећу суштину људског бића, и виноу га пут светлости. То је истовремено и победа природе над историјом и идеологијама, па ће професор Норгес због тога, озарен сунчаном мишљу, видети нову зору европске цивилизације. Идентификацијом са снагом сунчане природе професор Норгес као да потврђује Камијеву идеју:

Бачени у ружну Европу гдје умире, лишена љепоте и пријатељства, најпоноснија од свих раса, ми Средоземци живимо увијек од исте свјетлости. У срцу европске ноћи, сунчана мисао, цивилизација са два лица, очекује своју зору (Ками 1976: 293).

Бечки професор Норгес, професионално опседнут ликом Филипа II, у фантазијском доживљају на далматинској тераси прелази границе светова и, подстакнут природним, а вероватно и историјским узорима, ослобађа свој северњачки дух и прелазећи пут средоземне мисли допире до граница бескраја, коме иде „крилатим ходом“. Самоћа и медитерански амбијент били су неопходни за свет у коме се може прекорачити граница, ослободити дух и досегнути „праменови свјетлости“ – који су професора Норгеса одвели у метафизичке просторе у којима се „лети без шума“.

Жена на камену – локалност простора, мир у себи и са собом

„Жена на камену“ је приповетка која је објављена 1954. године и припада каснијој Андрићевој приповедачкој фази, али претходи „Летовању на југу“. „Жену на камену“ сместили смо после „Летовања на југу“ јер је процес самоће и преображаја мањег фантазмагоријског карактера. Марта у самоћи доживљава психолошки преображај који је другог типа у односу на фантазијско васкрснуће професора Норгеса. Самоћа и медитеранско, далматинско окружење – њихови су заједнички именоватељи. У средишту приповетке „Жена на камену“ је судбина жене, оперске певачице Марте, која једног лета, у 48. години, у родном далматинском месту сурово спознаје процес старења сопственог тела:

Ишло је, све до тог лета, пре четири године. Али тада се, неочекивана и невероватна први пут јавила мисао о променама. [...] Ових последњих неколико година она је тако од самог пролећа почињала да се пита и посматра, да грозничаво проучава своју кожу, као залутао путник географску карту, да нага пролази између огледала, испитујући сваки покрет и питајући се са стрепњом хоће ли бар још овог лета моћи да се покаже на некој малој плажи, скромно, без блеска и велике радости, али без бруке! [...] То је њен живот последњих година. Не живот него лудило које јој заклања свет и живот, и чини од ње усамљено створење, мучено сулудим мислима какве никад раније није познавала, и бескрајним, наopakим објашњавањима са старењем и старошћу (Андрић 2011: 44–45).

Некада лепа и витка, а сада у касним четрдесетим годинама, на сунцу, на каменој плажи, у сећањима и фантазмагоричним привиђењима између сна и јаве, Марта проналази пут на коме треба да се помири са животним токовима. За такву интроспекцију и пут који ће ова жена прећи, од мучнине сазнања о пропадљивости тела до смиривања у сопственом телу и добу, биће потребно сунце, шум мора, топао камен и самоћа. У овој приповеци веома су срећно спојени соларни елементи са самоћом која ће донети радост и мир са самом собом.

Самоћа је Марти потребна да би се помирила са собом, с тим што се тај процес отуђења и одвајања од себе и света одвија у неколико смерова. Најпре се јунакиња телесно одваја од гомиле људи на плажи, и то је спољашњи зид који она изграђује око себе:

У том жарком, светлом и модром миру неба и мора лежала су тела факирски непомичних купача као под утицајем свемоћне и непознате опојне дроге, предана култу сунца и тела, коме све више служи све већи број људи нашег времена (Андрић 2011: 33).

У наставку овог светлосног описа тела на плажи приповедач сугерише њихово међусобно удаљавање:

Нико ни за ког не зна, нико не помишља и не слуги шта се дешава у створењу које, слично њему, лежи на три корака одстојања (Андрић 2011: 33).

Тако се показује процес усамљености и отуђења појединаца на великој плажи, а отвара пут унутрашњем интроспективном погледу у себе. У таквој атмосфери Марта се сећа своје младости, првог изазова или флерта, који је њено тело извело на једном зиду изазивајући просјака Матију. Сећајући се првих тренутака у којима је њено тело било извор среће у нечијем погледу, она се ретроспективно враћа кроз време. Марта је имала само 15 година и седела је на високом зиду свог медитеранског врта, поред кога је пролазио споредни пут:

Једна нога јој је висила низа зид, а другу је подигла и потпетицом се одупрла о саму ивицу зида. Дувао је лак бурин. Осећала је како хладна струја ваздуха иде уз наго стегно, изнад чарапе, на оној уздигнутој нози, и како продире у тело са истом оном студеном језом која улази и на очи што гледају стакласто модро и наборано море (Андрић 2011: 35–36).

Марта, тада још девојчица, усамљена на зиду свог медитеранског врта, ужива у лепоти и слободи, али пролазак просјака и слуге Матије, испод тог зида, остаће трајна слика у њеној свести. Матија ће скинути капу пре њом „као пред капелицом поред пута“, а његове очи ће се раширити и засијати:

Очи су му биле велике, чисте; у необријаном препланулом лицу њихов поглед је био сав од неке богате, скупоцене ватре, без икакве везе са његовим од рада искривљеним телом и просјачким оделом (Андрић 2011: 37).

Једино што је тај сироти човек могао да каже пред Мартином лепотом, било је: „Хвала, сињорина!“ (Андрић 2011: 39). Марта се сећала сада, на плажи, после тридесетак година, и од свих узвика и уздаха дивљења у усамљености призивала искреног и као скамењеног, хипнотисаног Матију. Самоћа младалачке еротизоване слободе на зиду Мартиног врта и садашњи тренутак бучне плаже на којој покушава да неупадљиво живи у свом телу „бивше лепотице“, стапају се на две равни. Прву чини стање самоће које у младости даје слободу а у старости промишљеност потеза, скривање тела добрим костимом, док другу раван чине ерос и претећи танатос. У младости, кад је и само тело симболика сочног врта, све кипти од еротског; у позним пак четрдесетим Марта осећа претњу танатоса, који крњи лепоту некада привлачног тела. Феноменологија тела у медитеранском окружењу, и самоће коју пружају вртови, или унутрашња осамљеност на плажи, у „Жени на камену“ сливају се у једну тачку, тачку прошлог и садашњег. Усамљеност раздире Марту јер сада види себе потпуно, са свим мањкавостима и тугама због оронутости тела.

Како Марта осећа и увиђа прве знаке старости на свом телу – а њој се то догађа у једном сунчаном дану, на камену, на плажи – она се у томе озрачењу блештавила сунца и топлине камена сећа своје младости, својих бракова и десетогодишње љубави са „правим човеком“, која је завршена, сабирајући шта је то оставило најдубљи унутарњи траг. Самоћа је била нужна да би се остварили сви аспекти самоспознања и суочавања с надолазећом старашћу некада лепе оперске певачице. Лепота је била Мартин основни пратилац који се сада, са годинама, губи и, у 48. години, слаби сигурност јунакиње:

Да, не остаје ништа друго до нестати, сагорети, спалити ово тело које је тако подло изневерило, обрнуло цео њен

живот у противно од онога што је увек био и што је једино могао бити. Сагорети потпуно, апсолутно, до дна, свемоћним, чистим, часним, неопозивим огњем. Сагорети без остатка, изгубити се у општем пожару светова као ватра у ватри (Андрић 2011: 51).

Марта покушава да побегне у сан на обали мора и на топлом камену, превладавајући тако, бар тренутно, тугу и обамрлост тела:

[...] губи се пред благом али силном снагом сна, пред којом се боје неба и мора и сунца и лаки мирис врелог сланог камена губе у васиној магли, у којој боје немају више имена ни мириси значења (Андрић 2011: 52).

Марту раздиру сва та „мерења“, „промена и односа“, „младости и старења“, у којој је самоћа на камену, и уз море, њен самоспознајни пратилац. Јунакиња се у самоћи летњег дана суочава са пропадањем телесне лепоте и ега које зна да нестаје њен најјачи аргумент славе и моћи. То је ишчезнуће туђе жеље и других, мушких погледа. Драган Стојановић је, у студији „Очи које тако гледају“, изврсно приметно:

Телесна лепота има своје нарочито (витално) достојанство. Чак и кад је нехајно према туђим жељама, лепо тело их ипак буди. Старење не наговештава само смрт, већ и смрт туђе жеље, њено утрнуће. То се осећа као неподношљиво и изазива претерану реакцију. [...] Стид који осећа лепотица која је почела да сумња у оправданост и, штавише, допуштеност свог излагања туђим погледима прераста у аутодеструктивни порив (Стојановић 2003: 65).

Стојановић указује на Мартин нарцизам, који треба да нахрани њен его, и који је основа њеног опстанка, а сада је угрожен пропадљивошћу тела. Аутодеструк-

ција и нарцизам, како је приметио Стојановић, Марту одводе у најдубље сећање на просјака Матију и његов поглед усмерен на тело лепотице. То је тачка у коју се Марта враћа, у самоћи, тачка из најраније младости, у којој се и пробудила њена нарцисоидна природа, и тај глас са којим мора да се разрачуна. Матијине очи пуне ватре биле су оне очи које гледају и пуне њено биће. Сви бракови и љубави, сва слава – стигли су после тога. Тај први доживљај везан је за зид у медитеранском врту, најранију младост и мало место. Фројдовски речено, разрачунавање са самом собом и бременом времена које крњи тело јесте разрачун са првим доживљајима и младошћу, у којима је основа Мартиног незадовољства, самоће и аутодеструкције. Мартин обрачун са врхунским тренутком еротичности и задовољног ега догађа се у самоћи, али не сасвим случајно у родном месту. Повратак коренима, себи, младости и родном простору право је место на коме јунакиња мора да обави тај лом, или да доживи коначну помиреност. Улога завичајног медитеранског простора један је од основних праваца у којима се одвија Мартин сусрет са собом.

После свих путовања, и славе, Марта мора да се врати у мало далматинско место поред мора. Тако тело и простор и у овој Андрићевој приповеци остварују суштински однос, који ће се разрешити у усамљености бића. Завичајни простор, далматински амбијент, мирис врта, камена и мора, пружају Марти нову снагу да се суочи са собом, и преобрази у биће коме остаје друга, добра и квалитетна половина живота, у којој ће несавршеност тела бити прихваћена као саставни део трајања. Начело локалности или завичајности Јосип Ужаревић сматра једним од кључних на путу ка повратку себи, у 20. веку:

Зато ће, недвојбено, опет доћи до опће афирмације завичајне идеје. Оплемењена глобалним искуством тј. спознајом да су сви облици и сви механизми живота најинтимније повезани управо са Земљом – с њезиним копном и мори-ма, ријекама и језерима, с њезином атмосфером (небом) и ужареним средиштем, њезиним тлом и гравитацијском снагом којом нас привија уза се – идеја завичаја добит ће нову снагу и нови сјај (Ужаревић 2011: 383).

Мартин пут себи стога је морао да буде остварен у самоћи завичајног далматинског краја јер се повратак себи, свом егу и еротском, мора обавити у истоветном простору, а то је далматинско место, Јадранско море, сунчева светлост и плажа. После сна на плажи Марта доживљава преображај самосвести, али не, као професор Норгес – одлазећи светлосним степеницама у фантазију. Марта ће после овог сна на плажи бити лака, а њене сандале ће падати „без тежине и звука“ јер ће она имати покрете „бесмртне богиње“. Тако ће та чудесна лакоћа преображаја поред мора, из есеја „Летећи над морем“, имати истоветно остварење и у Мартином новом животу:

Није се пренула из кратког сна, него лако изронила. Преображена и очеличена. Слика око ње непромењена. Чују се пљусак таласа и људски гласови који ништа не значе и ништа не могу. Ничег чега би се требало плашити. Ни збуњености ни злих мисли. Све је стварно, једноставно, готово радосно. Осећа велику благодат простора који је пред њом и који је привлачи (Андрић 2011: 52–53).

Марта, ослобођена и преображена, у лаком ходу и простору спознаје блаженство тренутка, радост постојања у коме је „лака а велика и моћна као свет, који се вечито мења и увек је исти, мирна и срећна у окриљу доброг тренутног затишја“ (Андрић 2011: 54). Она која

гледа свет „очима бивше лепотице“ налази мир у себи, мир са собом, и старошћу. За то је била довољна самоћа на завичајној далматинској плажи. Баш како је то приметио и Џон Купер Поуис:

Само кад је душа усамљена, кроз њу може да струји магија универзума. Само у тишини може да постане чујно роморење дугих векова и да се осети мистерија космичког тока. А та тишина може да се оствари и у вреви пренасељеног града. Њу не ремете спољашња ларма и спољашњи хук (Поуис 1995: 39).

Марти нису сметали сви ти бучни таласи гомиле људи на плажи јер се она постепено одвајала, осамљујући се спознавала је себе, разрачунавала се са тим еротским аутодеструктивним егом и напослетку нашла мир и срећу прихватајући променљивост света као облик трајности.

Андрић је у касној фази приповедачког опуса све више окренут интроспективним темама, па напослетку и приповетка „Јелена, жена које нема“ (1962) настаје из три његове фазе, од тридесетих до касних шездесетих година 20. века. Дакле, соларно биће Јелена добиће уобичајено у тој завршној фази Андрићевог живота.

Самоћа је основни пратилац професора Норгеса, Марте и Јелене. Уз самоћу, светлост и море јунаци проналазе своје унутрашње светове, али откривају и најскривеније тајне целоживотних путева. Упркос свим поступцима Андрић је успео да створи један веома софистициран круг јунака који се разликује од оних балканских судбина које налазимо у приповеткама између два рата (Алија Ђерзелез, Аника, Мара). Ово су урбани високообразовани јунаци који, у близини Јадранског мора, откривају своје светове и показују наличје сопствених судбина. Самоћа је опет један од консти-

тутивних чинилаца света у коме јунаци имају снаге да се суоче сами са собом и својим дилемама. Јелена је, пак, митско фантазмагорично биће, сунчана јунакиња, љубав и инспирација, једина која није зависна од соли и мора, али је сама светлост и надахнуће писцу приповедачу.

Јелена – пуна самоћа

„Јелена, жена које нема“ најсложеније је Андрићево прозно-поетско дело, које је настајало од тридесетих година до 1962. године. Први део фрагмента о Јелени носио је назив „Галусов запис“, као део историје јунака Томе Галуса. Међутим, Јелена се и раније појављивала у Андрићевом опусу, и то у *Ex Pontu* и у причи „Искушење у хелији број 38“. Јелена као триптих коначно је објављена 1962. године.

Свака појава Јелене, од почетка до самог краја Андрићевог опуса, увек је везана за светлост, фантазију и самоћу. Уз то, ако бацимо општи поглед на Андрићев опус, можемо закључити да је ово космичко биће фантазмагорија, љубав, уметничка инспирација и метафора савршене женске лепоте оличене у Хелени. Јелена има и две могуће аутобиографске основе: једна је његова дугогодишња љубав Милица Бабић, којом се Андрић оженио тек у 66. години, а друга је, према биографима, једна девојка из Кракова, Јелена, рођена у Босни, коју је писац упознао током студија у Пољској. За Јелену је, према најновијим истраживањима Силвије Новак Бајцар,¹⁰ као прототип послужила Јелена Жулав-

10 У прилогу о краковском познанству са Јеленом Ижиковском, која ће се јавити и телеграмом честитком Иви Андрићу после доделе Нобелове награде 1961. године, откривени су и детаљи овог познанства. Андрић је становао као подстанар у породици

ска (рођена Ижиковски), рођена у Бањалуци, у Босни, 1897. године, а досељена у Краков 1913. године. Према последњим студијама: „Андрић је срео Јелену у априлу 1914. када се настанио у Бонеровској улици“ (Новак Бајцар 2012: 154). Биографска подлога Андрићеве Јелене има вишеструку везу:

У светлу њене биографије лако је уочити да је Јелена оличење не (само) света западноевропске културе већ пре свега света родне Босне, коју је Андрић изненада пронашао у Кракову (Новак Бајцар 2012: 156).

Дакле, краковска Јелена била је светло родне Босне и детињства у тамном свету Кракова, да би, врло брзо, због Првог светског рата, Андрић Пољску напустио, а потом Јелену Ижиковску уградио, у облику светлосне фантазије, у свој приповедачко-есејистички триптих.

Јелена које има и нема, она која се увек појављује у светлости, па била то зимска или летња светлост,

Ижиковски, а разлози за добру комуникацију леже и у чињеници да је Јелена до 1913. године живела у Бањалуци. Све ове детаље разјашњава Силвија Новак Бајцар: „Одговор на питање тајне Јелениног неприсуства доноси попис становништва из 1921. године, захваљујући којем сазнајемо да се Јелена Ижиковска родила 1897. године у Бањалуци, у Босни, и тек 1913. године са мајком Евгенијом, удовом, чији је супруг био председник окружног суда у Сарајеву, и са сином Мјечиславом дошла у Краков. Евгенија Ижиковска се са кћерком Јеленом и сином Мјечиславом дакле вратила у Пољску 1913. године, само неколико месеци пре него што је овамо дошао Андрић. Јеленин отац и њена сестра Јадвига долазе у Краков тек 1916. године, три месеца пре очеве смрти. Андрић је срео Јелену у априлу 1914. када се настанио у Бонеровској улици... У својој карти уписа на Јагелонски универзитет од 24. априла 1914. у рубрици 'где станује' уписао је: Бонеровска 12 II. Исту адресу наводи у успомени на младалачке дане у Кракову“ (Новак Бајцар 2012: 154–155). Андрић је дакле био подстанар код Ижиковских.

жена је која испуњава самоћу јунака приповедача. Она је симбол лепоте стварања и племенитости самоће, у којој усамљено биће налази своје светлосно привиђење. Јелена је и друго име за самоћу, али и друго име за пратиоца усамљеном човеку. „Јелена, жена које нема“ је светлост и светао тренутак у коме усамљен човек доживљава фантазмагорична стања. За Јелену остаје само лепота, као што говори и етимологија њеног имена (Хелена), али и она која даје смисао самости и самавању. Пуна самоћа са Јеленом је екстатични доживљај приповедача, његова срећа, готово еротски доживљај писца. Са старошћу приповедача писца ишчезаваће и Јелена, његова пуна самоћа из првог и другог дела постајаће истинска самоћа старости, у којој је ишчезла нада. Јелена је била и срећа и инспирација и нада. Када су наступили дани без њених појављивања, са светлошћу и сунцем Јелена је ишчезла, а приповедач писац утонуо у чамотињу старости и самоће, у којој је нестала и последња нада. Свет је изгубио боје, писац жељу да путује јер га више ни на путовањима није посећивала она која је испуњавала период младачке самоће, потом период самоће у зрелом добу и, на крају, самоће у старости.

Михаил Епштејн у *Филозофији тела* предлаже оснивање науке јеленологије, која би била „пета врста љубави“: нешто вољено што у јединствености постаје универзално, опште знање, али и извор разумевања свих ствари. Мада је реч о руском филозофу и теоретичару књижевности чије је савремено дело настало после Андрићевог живота, можемо приметити само то да је Јелена, еротска и космичка фантазија, универзална појава која свему даје смисао, и без које нема живота – веома блиска Епштејновој идеји јеленологије. Епштејн објашњава:

Јеленологија изучава, не оно што је Јелена постигла, у чему се испољила, него шта је она сама по себи, независно од било чега, просто зато што она јесте. Јеленологија је прва самостална наука о јединственом створењу, које задивљује тиме што оно јесте, а не оним што је постало или је могло да буде (Епштејн 2009: 248).

Андрићева Јелена је то универзално биће које се појављује као део пишчеве интроспекције, она је привиђење, соларно биће, сенка, сан и привиђење, сновиђење и магновење. У исто време, Јелена даје смисао писању, има појавне облике љубави, чежње, ишчекивања, љубоморе, патње и облика екстатичне среће. Јеленина појава је везана за број сунчаних сати и стога је она соларна фантазмагорија која испуњава самотне тренутке писца приповедача. Она је та пуна самоћа, универзалност или, како би Епштејн казао, „пета врста љубави“, не платонизам, већ смисао свега у свету. Јелена долази са шалом, музиком, мирисом, светлошћу, а када – у трећем делу триптиха – наступе дани без ње, писца приповедача обузима меланхолија старог самотног човека. Ипак, приповедач који вапи за Јеленином појавом, јер она није више само изненадна радост, већ потреба за опстанком – каже:

Знам да се свуда и свагда може јавити Јелена, жена које нема. Само да не престанем да је ишчекујем! (Андрић 2013: 258).

Тако Андрићева Јелена, биће његове самоће, постаје метафора највишег облика љубави, као што каже и Џ. Купер Поуис у *Филозофији самоће*:

Управо у часовима самоће дубље схватамо шта нам ти односи заправо значе... Одсуство, као што каже пословица,

загрева срце, и зато људи који су зависни од самоће имају најоданије љубави и пријатеље. Душа која је створила навику унутрашње самоће може да се повуче, чак и у присуству оних који су јој најдражи, у тајно заједништво са неживим; и уместо да ово повлачење ослаби осећања за тог, или те друге, оно их појачава (Поуис 1995: 95).

После свега, у „Јелени, жени које нема“ остала је нада и вера у стално ишчекивање као последњи знак живота старог писца приповедача. Јунаку у самоћи преостаје само да верује у изненадну појаву тог женског соларног и космичког бића. Метафизички ореол Јелене, која синтетише јединствену телесну лепоту и надахнуту мисао, може се поткрепити и виспреним тумачењима невероватне потребе да верујемо, коју је у интервјуу Јулији Кристевой, крајем 2006. године, изнео Кармино Донцели:

За жене је метафизичка дихотомија тело–душа неодржива: оне описују мишљење као физичко блаженство: ерос и агапе за њих су нераздвојиви (Кристева 2010: 62–63).

Андрићева Јелена је такво женско интегрално биће, рађано тридесетак година у амбијенту креативне самоће безименог писца приповедача.

Самоћа у соларним приповеткама Иве Андрића сведена је на неколико прича везаних за море и дејство светлости. „Жена на камену“ модел је у коме су самоћа и осамљивање оперске певачице Марте довели до помирења духа и тела. У „Летовању на југу“ светлост, море и самоћа одвели су професора Норгеса у фантазмагоричну авантуру подстакнуту и интелектуалним преокупацијама. „Јелена“, као најсложенија триптих приповетка, показала је како је женско, соларно, светлосно биће облик који самоћу чини племенитом. Када

она ишчезава, та самоћа постаје чемер и туга старости. Вишеструки облици самоће Андрићевих јунака откривају разнолике путеве преображаја, метафизичких и психолошких, или доказују како је осамљивање креативан процес фантазије као нужни услова живота – као што у „Јелени, жени које нема“ Андрић поентира: „Само да не престанем да је ишчекујем!“

ДВЕ СЛИКЕ ЈАДРАНА – ПОЗНИ АНДРИЋ И ЦРЊАНСКИ

*Изведите човека из балканских планина на море,
и ви сте отворили један опојан празник са радосним
свитањем и неизвесним сутоном. Жеља за морем изгледа да
се сакупљала и расла кроз поколења, и њено остварење у јед-
ној, нашој, личности жестоко је као експлозија. Излазак јед-
ног племена на море, то је почетак његове праве историје,
његов улазак у царство већих изгледа и бољих могућности.*

*Тај одлучни час у историји врсте понавља се сваки пут у
историји појединца при првом додиру са морем, само у дру-
гом облику и мањем обиму.*

Иво Андрић, „Летећи над морем“

Цитатом из путописно-рефлексивног есеја „Летећи над морем“, стављеним овде као мото, Иво Андрић још 1932. године даје оквирну дефиницију сусрета човека залеђа, Босне, са морем као новом и вишом цивилизацијом. Андрићева перцепција Јадрана и мора, с аспекта човека копна и балканских планина, сусрет је две културе које и он и његови јунаци, у приповеткама, перципирају као облик судара ниже и више (друге) цивилизације. Управо сусрет са морем за Андрића је, како сам каже, „улазак у царство већих изгледа и бољих могућности“.

У савременом периоду се, у филозофији и науци о књижевности, развија термин „геофилозофија“,¹¹ у којој се промишља, кроз неколико дисциплина, однос човека и простора у коме живи. Посебно значајно дело је филозофска и културолошка расправа Катерине Реста *Геофилозофија Медитерана* (2012) која се усмерава на симболику односа човека копна и судара са морем што обележава све границе Медитерана, а јадранске обале посебно, одређује бројне увале и дубоке контакте две целине. У савременом свету, где се мењају позиције Медитерана као једног затвореног мора и Атлантика као симбола глобалног света, Јадранско море се, са тачке гледишта човека Балкана, може видети као једно велико језеро. То језеро није лишено бројних медитеранских карактеристика управо у сусретима копна и мора. Катерина Реста веома прецизно описује тај сусрет и симбологију мора и залеђа, што је веома блиско Андрићевим приповеткама о писару Дражеславу и сусретима са Дубровником:

Медитеран је пак сећање на једну другачију прошлост; у светским размерама, јединствено искуство сусрета између копна и мора, простор поделе који одваја и раздваја, али такође и повезује и обједињује, поспешујући преплитање идентитета који, у непрестаном суочавању, желе да остану различити. У том плуралитету граница и територија представљао је простор сукоба, али такође и изванредних сусретања, простор неисцрпног поређења са другим, спречавајући и ублажавајући свако драстично свођење на исто, *reductio ad unum*. Из тог мора разлика рођена је Европа,

11 Видети студије: L. Bonesio – C. Resta, *Intervista sulla Geofilosofia*. Ur. R. Gardenal, Diabasis, Reggio Emilia 2010; M. Cacciari, *Geo-filosofia dell'Europa*, Adelphi, Milano 1994; M. Cacciari, *L'Arcipelago*, Adelphi, Milano 1997; F. Cassano, *Il pensiero meridiano*, Laterza, Roma – Bari 1996; F. Asffioti, *Geofilosofia del mare. Tra oceano e Mediterraneo*, Diabasis, Reggio Emilia 2007.

несводљиви плуриверзум народа и језика, подстакнутих да воде дијалог, нагнаних на непрекидни напор превођења и удаљавања (Реста 2017: 36–37).

Наведеним идејама посвећеним Медитерану као да одговарају Андрићеве идеје о сусрету брђана и примораца, али на знатно мањем простору јадранског сусрета са залеђем и босанским брдима. Андрићева приповедачка, песничка и есејистичка визија брђана и мора укључује бројне наносе геоисторије и геосимболике. То је море које спаја и раздваја,¹² као што на широј мапи чини Медитеран са свим мешавинама народа и култура. Хегел у *Филозофији историје* напомиње да је управо „обалски појас повезан непосредно с морем“¹³ (Хегел 2006: 107). Према томе, море није фактор раздвајања већ има улогу ујединитеља јер – „само планине раздвајају“, закључује Хегел. Андрићева слика раздвајања и спајања копна и Јадранског мора веома је блиска бројним студијама из савременог периода, и ту се пред нама појављује писац који је и историчар и антрополог првог реда, у низу књижевних поступака.

Насупрот Андрићу, његов савременик и заљубљеник у Јадранско море, острва и његове обе обале, Милош Црњански, на сасвим другачији начин перципира Јадранско море: на италијанским обалама тражи благост више културе, а на нашој, словенској страни,

12 Медитеран су бројни савремени филозофи, историчари сагледали управо као море које спаја и раздваја или море које је усред копна, над којим копно доминира, али су народи због свог географског положаја усмерени једни на друге. Дијалог две обале је општа слика коју веома јасно дефинише Ф. Хоркани у делу: F. Horchani, "Tradizione e modernità: le condizioni del dialogo fra le due sponde", у: *Mediterraneo. Un dialogo fra le due sponde*. Ур. F. Horchani – D. Zolo, Jouvence, Roma 2005.

13 Видети: Ф. Хегел, *Филозофија историје*.

одјеке народног певања. Наша два највећа писца 20. века доносе нам, дакле, две различите визије Јадранског мора и његових обала.

Јадран и српска књижевност

Позитивно конотирана свест о другој, вишој цивилизацији која је везана за море,¹⁴ развија се у српској књижевности код Иве Андрића, Милоша Црњанског, али и Растка Петровића и Милана Дединца, Јеле Спиридоновић-Савић, у периоду који почиње после Првог светског рата. Уједињењем Јужних Словена и стварањем Краљевине СХС, и потом Југославије, од 1918. године многи писци, а посебно Црњански и Андрић, делове свог опуса усмеравају ка Јадранском мору, укључујући обе стране, далматинску и италијанску. У таквим друштвеним и политичким околностима, које су

14 Видети анализе низа аутора о интердисциплинарном приступу теми мора у српској књижевности између два светска рата код Иве Андрића, Милоша Црњанског, Растка Петровића, Милана Дединца, Јеле Спиридоновић-Савић: Марија Митровић, „Црњански на Јадрану, или о природи и историји као вајарима света“, у: *Acqua alta. Медитерански пејзажи у модерној српској и италијанској књижевности*, 189–206; Rosanna Morabito, „Stražilovo e la Toscana nella geografia interiore del giovane Stojanović“, 225–248; Бранко Вранеш, „Црњански на Крфу 1925“, 249–266; Слађана Јаћимовић, „Полемичка тензија у *Љубави у Тоскани* Милоша Црњанског“, 267–288; Бојан Јовић, „Фрагменти одсутног Медитерана: путовања Средоземљем Растка Петровића“, 313–328; Ljiljana Banjanin, „Immersa nel silezio sotto il Sole cocente: Il viaggio in sicillia di Rastko Petrović“, 329–346; Жељко Ђурић, „Медитерански заноси Јеле Спиридоновић-Савић“, 393–414; Жанета Ђукић Перишић, „Андрић и море“, 487–506; Бојан Ђорђевић, „Наративност предела: Андрићеви медитерански записи“, 507–518; Светлана Шеатовић Димитријевић, „Контроверзно сунце и море Дединчеве поезије“, у: *Поезија и поетика Милана Дединца*, 353–370.

писце после Првог светског рата приближиле Јадранском мору, треба имати у виду и чињеницу коју прецизно наводи Јован Цвијић у *Психичким особинама Јужних Словена*, износећи, као изворни географ, уверење да су Далмација и њено залеђе једна целина:

Далмација је у ствари само приморски део динарског залеђа. Она се не може потпуно развити, ако не чини једну државу са овим залеђем. [...] Најмногобројније и најактивније далматинско становништво чине досељеници из унутрашњости (Цвијић 2006: 140–141).

Не треба заборавити да све што је уз море, или преко мора, у српској народној књижевности носи печат окупације и непријатељског става према Млетачкој републици. Тај негативно конотиран став према Латинима као старим варалицама српска књижевност носи вековима – кроз усмено, народно стваралаштво и један свесловенски став према окупатору. С друге стране, парадоксално, у народној књижевности највећи јунаци наших епских песама и балада: цар Душан, Максим Црнојевић, Милић Барјактар, жениће се девојкама Латинкама, преко мора, или девојкама које живе поред мора, мислећи при томе и на другу, млетачку страну Јадрана. Традиција непријатељског става наставила се и у 19. веку, у романтизму и реализму. Најдубљи пример културолошког неразумевања према другој страни Јадрана, Венецији и Трсту, показује Петар Петровић Његош¹⁵ средином 19. века, у *Горском вијенцу*, у монологу војводе Драшка о боравку у Млечима. Међутим, Његош ће показати и сасвим другачије, и шире погледе на Трст, Венецију и Напуљ – у

15 Видети наш рад: Светлана Шеатовић Димитријевић, „Његошева слика Италије и Латина“, у: *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 471–481.

путописним документима. Наша прва путописна трагања ка тој другој, морској и медитеранској цивилизацији, почињу путописима Љубомира Ненадовића *Писма из Италије*. Тек почетком 20. века песници полако мењају ту перцепцију, па тако романтичарски песник Лаза Костић у последњој, заветној својој песми „Santa Maria della Salute“ афирмише лепоту ове цркве у Венецији, исказујући покајање за све прекоре које је и сам исписао поводом сече далматинских шума, у песми „Јадрански Прометеј“. Наравно, Костићево покајање било је подстакнуто дубоком личном емотивном трагедијом и смрћу Ленке Дунђерски.

Јован Дучић, песник симболизма, почетком 20. века позитивно се односи према наслеђу Дубровника, а као песник рођен само 20 километара од обале, у залеђу, уноси позитивније ставове према мору. Деликатнији и избрушен став односа према мору и Дубровнику, и личног наслеђа, Дучић развија тек у путописима *Градови и химере*. Дакле, тек после Првог светског рата мења се перцепција мора, а посебно Јадрана и његових острва, а у вези с процесом уједињења Јужних Словена у једну државу, Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца, а потом и Краљевину Југославију. Иво Андрић ће и сам рећи да му је Дучић једном приликом рекао да се одмакне од тих брда, и да се спусти на море, па ће истицати да је баш Дучић пролио море испред његових очију.

Милош Црњански 1919. објављује збирку *Лирика Итаке*; у њој се Јадранско море појављује као једно од мора, али су његове опсесије, у складу са експресионистичком поетиком, упућене ка Суматри и далеким коралним просторима. Ипак, неколико песама Милоша Црњанског посвећено је управо простору обе стране Јадранског мора: „Јадрану“, „Сан Вито“ и „Моја песма“, у којој ће двојна душа песника бити у „једној гондоли у Венецији у време карневала“. Црњански ће

посебно, изван ове збирке, објавити и песму „Лето у Дубровнику 1927.“¹⁶ према којој ће његова духовна трагања пронаћи мир тек ту, испод Срђа, и у залеђу наших гора и мора.

Црњански на Јадрану

Лирика Итаке и коментари биће објављена 1958, са прозним коментарима у којима Црњански тумачи сваку песму у аутобиографском контексту, сећајући се периода када је пролазио кроз ратишта Европе, а опорављао се на Јадрану. Црњански се у коментарима присећа школских дана пре Великог рата, проведених у Ријеци, опет на обалама Јадрана. У песми „Јадрану“ Црњански призива најшири историјски и културолошки контекст Јадранског мора, обележеног са две стране: наше, „црне и кржаве“, и оне друге, италијанске. За Црњанског је ова песма веома важна – указује на слојевитост наше културе уткане у таласе тог мора, коју песничко „ја“ прегнантно дозива:

Заборадио си бијесне и грозне гусаре?
И галије од Неретве, црне и кржаве?
И песме и мачеве наше дуге и тмуре?
И једра и весеља, урличући кроз буре?
(Црњански 1958: 29)

Црњанском је важно да то исто море, као највећу тајну и средиште памћења, подсети на постојање наших словенских трагова, гусара и песме. Најдубљи траг који

16 О теми Јадрана и мора код Црњанског опширно смо писали у раду: Светлана Шеатовић Димитријевић, „Итака и коментари – између панонског и медитеранског мора“, у: *Културе у дијалогу*, 61–79.

Црњански види у Јадрану јесте наша песма као надвре-
менска нит у таласима и бурама тог мора што нас је раз-
двајало, потчињавало и хранило. Контроверзност Јадрана
Црњански покушава да истакне најделикатнијим дама-
рима нашег присуства оличеног у песми, али искључиво
оној народној, изграђеној на снази идеје ослобођења:

Чуј, како се ори песма наша тврда гласа.
Неклекла никад, несретна, ал бијесно весела.
Са кржаве обале једнога народа цијела.
(Црњански 1958: 29)

Таква песма, обележена тугом и „бијесно весела“,
која је несрећна, али никад поклекла, поетолошка
је слика народа који је вековима стајао са те друге,
поробљене, али никад – бар песнички – покорене
стране Јадрана. Песма је настала 1913. године, како
објашњава и Црњански, док је боравио у Ријеци, на
Експортној академији. Повод је била побуна морнара
у аустријској морнарици и, како Црњански каже, то је
била револуционарна реакција више народа:

Међу побуњеницима није било само Славена, било је ре-
волуционара свих народа у Аустрији, али је схватљиво
што сам се ја при томе, поетски, сетио Сења и Неретвљана
(Црњански 1958: 36).

Пред Први светски рат Црњански је био обузет
идејом револуције и ослобођења, па је, како каже, ову
песму због тога написао у „јужном дијалекту“. Мада је
Црњански у то време читао Леопардија, Кардучија и
бројне италијанске писце, његова оданост мору и сло-
венском пореклу била је интегралистичка. У истом
коментару уз песму „Јадрану“ Црњански ће казати да је
остао веран мору:

Као Растко Петровић, Дероко и Дединац, и ја сам остао веран мору, и не само у слабир стиховима и на језику (Црњански 1958: 36).

Црњански се Јадрану враћа на посебан начин и после Великог рата, када је, 1921. године, боравио код Сибе Миличића на Хвару, у друштву са Петром Добровићем. У то време они су читали Петра Хекторовића, и то је јасна линија која се односи на „наше“ море и трогове који се налазе искључиво у народним песмама. Култура памћења, како ће је у савременом добу представити Алаида Асман, указаће нам на оно чега је био свестан Црњански и његова генерација песника. Јадран је био, у овој песми, за Црњанског, одраз колективног „ми“, баш као што Асманова каже:

Свако „ја“ повезано је са једним „ми“ које му обезбеђује важне основе његовог сопственог идентитета. [...] Различите „ми“-групе с којима се појединац повезује одсликавају спектар хетерогених, мање или више узајамно искључивих чланстава (Асман 2011: 19).

Управо тако можемо и разумети Милоша Црњанског који се 1913. године, у Ријеци, повезује са Словенима и, подстакнут побуном у аустријској морнарици, у којој су великим делом били Словени, подразумева и Неретву и гусаре, али и употребу „јужног наречја“. Идентитетско питање Милоша Црњанског у великој држави народа, у којој се родио, па потом, и стицајем околности, ратовао на њеној страни у Великом рату, показује да је потреба појединца за конституисањем идентитета често повезана са различитим „ми“-групама, које чине историјско и културолошко јединство Јадрана. Сећање као конститутивни елемент идентитета, код Црњанског, у песми „Јадрану“, показује сву

сложеност тога простора, његову геофилозофију, и потврду, у интегралистичкој слици Јадранског мора са словенске стране, јер Асманова нам каже:

[...] сећања не постоје изоловано, већ су умрежена са сећањима других. Захваљујући њиховој структури заснованој на укрштању, преклапању и способности прикључивања, она се узајамно потврђују и учвршћују (Асман 2011: 23).

Тада још млађахни Црњански, који је изневерио очекивања свог ујака који га школује на Експортној академији, уместо практичног образовања стиче и упија многобројна „ми“ искуства и сећања којима је натопљено Јадранско море од Ријеке до Приморја и острва. После готово педесет година Црњански ће, у коментару уз песму „Јадрану“, закључити:

Упознао сам свет у Приморју и осећам се, као код своје куће, тамо, сад, у сећању (Црњански 1958: 35).

Управо као што ће и Катерина Реста рећи за Медитеран – да је *плуриверзум*, тако бисмо могли да кажемо да је и Јадран за Црњанског 1913. године укрштање италијанске културе, књижевности, језика, и словенских народа.

У коментару „На рибању са Месецом“, који долази после коментара уз песму „Јадрану“, у *Лирици и коментарима*, Црњански, како сам каже, лута Приморјем, али излази и на рибарење, ноћу, код Сења, у заливу Морлака. Овај коментар настао је 1923. године, али се слика о Јадрану није значајније променила. Опис тог рибарења ноћу обухвата и свест о рибарима са две стране Јадрана: онима који су „наш свет“, истарски и хрватски, и онај други, који је италијански, и стиже из региона Анконе. Најупечатљивији доживљај

на Јадрану, ноћу, поред месечине, опет је песма наших људи, за коју Црњански каже да звучи „као да јаучу“. У антрополошком и менталитетском смислу, тај свет рибара и словенског народа обележен је песмом која је нека врста лелека, и он прелази са оца на сина. Управо та слика Јадрана као дуге тужбалице, која опева све јаде личних и колективних мука, основни је белег ових са ове стране обале. На оној другој, италијанској, свет је весео, лак, лепршав, без туге којом је натопљена наша народна песма. У коментару о Сан Виту, који се ставља уз песму „Прича“, Црњански се налази на другој страни Јадрана, али сада у аустријској униформи, грешком распоређен у Сан Вито 1918, на северни италијански фронт код реке Таљаменте. Мада је песма „Прича“ сасвим интимна, обележена присуством фине еротике и процветалог багрема, она је настала у Сан Виту. Стицајем чудних околности Црњански се у пролеће 1918. године налази на северном италијанском фронту, где аустријском војском командује Србин, генерал Светозар Боројевић. Низ парадокса у којима се налази како сам Црњански тако и његов народ, одводи песника на другу страну Јадрана – грешком администрације у Бечу. На најтежим положајима се, при крају рата, и даље налазе Срби, и та врста парадокса Црњанског преводи на италијанску страну, где се воде мучне борбе за ослобођење од аустријске власти. Мешавина идентитета, сусрета култура, народа, и брисање старих граница, оставља траг на све народе на обе стране Јадрана. У следећем коментару, уз повратак из Италије, Црњански је сада у Опатији јер официр, при повратку из ратне зоне, има право на опоравак. У Опатији, у пролеће 1918. године, Црњански мења перспективу: песничко и биографско „ја“ сада је насупрот Ријеци, у којој је пре рата упознао Приморје. Као у калеидоскопу мењају се перцепције, померају се позиције јунака и биографског

бића, које тек сада, при крају рата, не зна који је његов идентитет. Море које спаја и раздваја помешало је све границе, и те последње године Великог рата постало мучна мешавина политичких, културолошких и националних циљева. Трагајући за идентитетом, који је сасвим контроверзан, Црњански у песми „Моја песма“ види своју душу као двојну: дању смештену у завичај, а ноћу располућену у некој гондоли у време карневала у Венецији. Та несрећна, уморна и разочарана душа, претрпана сопственим „ја“ и бројним „ми“, налази, ноћу, место у гондоли Венеције. Тек двојни глас подсети ту исту душу ко је и одакле је, јер се чује још само питање: „Какав је то Славен био, / На Риви деи Скиавони“ – доноси то колективно „ми“, којим је и душа песничког бића обележена. Дуга историја мучне Риве деи Скиавони боји и последњи сан о бегу у мирне воде Венеције. *Итака и коментари* нуде слику Јадрана која је конституисана у годинама пред рат и током рата. Сасвим другачија поетички, лепша и нежнија перцепција италијанске стране Јадрана у опусу Милоша Црњанског стиже већ од 1920.

У путопису *Љубав у Тоскани* (1930) Црњански, од 1921. године, мир тражи на италијанској страни Јадранског мора. Тај мир проналази у Пизи, Сијени, Фиренци, казујући да је тек ту нашао спокој својој души, уморној од ратовања, сеоба, јер је, као Србин из Аустроугарске, морао да ратује на страни која је насупрот свих Словена. Тиме се ствара једна шизофрена ситуација у којој Црњански бежи од својих обавеза, смирујући тако савест. Биће потребне деценије лутања по острвима Јадрана, Италије и Шпаније да би се нашао модел у коме би се исправила ова духовна подвојеност биографског и песничког „ја“ Милоша Црњанског. На самом почетку овог путописа Црњански каже:

Полазим из Париза у небеса Италије, што стишавају и љуљају варваре. [...] Хтео сам да се стрмоглавим у ваздух где ништа више не боли (Црњански 1995: 53).

Црњански – у духу експресионистичке поетике и хибридног жанра путописа – каже да жели „засути теме пред капијама Тоскане“ и посути се „белим пизанским прахом ренесансе“, који је још био „пун прашине просјака и монаха“. Духовни мир Црњански налази управо у симболима цивилизације која је у историји српске књижевности грубо пресечена јер се турским освајањима прекида књижевни развој од краја 14. и у 15. веку, па нам тек 18. век доноси обнову. Дакле, Црњански трага за једним од најреволуционарних периода у историји уметности, за ренесансом и готиком, коју ће пронаћи у тосканским градовима. Због тога је његова *Љубав у Тоскани* више од путописа. То је самост свест писца који види, и жели да се као уметник опере од свих ратова и дивљаштва свог народа, народа који није могао да мења своју позицију између два лимеса, Источног и Западног римског царства, како га назива Фернан Бродел.¹⁷ Народ је то који је био на границама два дубоко подељена света, и коме је подела на католички и православни свет донела додатну, и компликовану, културолошку позицију. С друге стране, тај преко потребни мир Црњански налази у раној пизанској ренесанси, која се ослања на византијско фрескосликарство, па ће и култ Богородице у тосканским градовима, пре свега Пизи и Сијени, бити ослоњен на сликаре византијске и италокритске школе. Црњански трага за тим пизанским прахом покушавајући да, са те друге стране мора, пронађе нашу везу са идентитетом Византије и прекинутим нитима цивилизацијског раскола.

17 Фернан Бродел тумачи границе наших лимеса у бројним студијама. Видети посебно: Фернан Бродел, *Медитеран и медитерански свет у доба Филипа II*, том 1.

Милош Црњански управо у Краљевини СХС, још почетком двадесетих година, путује далматинским острвима и бележи историју и културу тих острва. О овоме је опсежно и веома лепо писала Марија Митровић.¹⁸ Ипак, у овом синтетичком погледу треба додати и то да је Црњански управо у путопису „Сплит“ видео прави југ, ванредну лепоту у којој су „брда сишла у море“. Све је у Сплиту светло и прозрано, а то је оно што његово духовно биће тражи. Међутим, баш у том сусрету са Сплитом Црњански ће исказати најјаче ставове о човеку копна, народа засталог у цивилизацијском развоју, коме је потребно ритуално „купање у мору“. Спустити се у море за Црњанског, тих двадесетих година 20. века, значило је да су народи са Севера, који су стигли као бујица, са тамбуром и оружјем, чак до Цариграда, и кад су поубијали све пред собом – застали пред Приморјем и градовима. Црњански истиче да је неопходно да Јужни Словени, пошто свој поглед, тих двадесетих година, шире на све народе Југославије, на делове Војводине, Загорје, северне делове Хрватске и Словенију, сиђу у море како би се ритуално спустили у ту другу, вишу цивилизацију.

Као и Андрићу, и Црњанском је друга, приморска цивилизација, у односу на копно, Балкан као географски и историјски појам, једна виша, „господска“ слика света. На тим сударима историјског, културолошког и антрополошког, које је одредило народе копна у односу на Јадранско море, Андрић и Црњански виде два света којима је нужно да се онај копнени спусти у овај морски.

Да ли је море само метафора света, његове отворености? На изванредан начин то и јесте одговор на ово

18 Видети: Марија Митровић, „Црњански на Јадрану, или о природи и историји као вајарима света“, у: *Acqua alta. Медитерански пејзажи у модерној српској и италијанској књижевности*, 189–206.

питање. Јадран између сна и јаве је метафора и поетички поступак Црњанског у путописима, јер баш на тој танкој линији стоје та два света: свет реалности и имагинације, простор људске жеље и могућности. Због тога се код Црњанског мешају историјски подаци, прецизни описи уметничких дела више су имагинарни јер овај песник путописац између два велика рата трага за мером среће која ће Јужним Словенима допустити да се укључе у токове уметничких и цивилизацијских промена. Веома брзо, већ тридесетих година, српски писци нашли су се у самом средишту надреалистичког покрета, и то су били ти културолошки и дубоки антрополошки кораци које је Црњански желео да превлада ритуалним купањем у Јадранском мору или на обалама Тоскане.

Андрићев поглед са копна и мора

Иво Андрић се на море осврће кроз прве песме објављене после рата, у књигама *Ex Ponto* и *Немири*, али море и светлост у овим песмама имају аутобиографски контекст јер је реч о Андрићевим алузијама на боравак у сплитској тамници 1914. године. Прве Андрићеве песме носе, дакле, печат тамнице, али и светлости која допире са мора. То је биографски аспект уграђен у дело, као део искуства стеченог у сплитском затвору. За Сплит ће Андрић рећи да је то град у коме је „Босна мору дала своју снагу, а море Босни своју љепоту“ (Андрић 1981а: 24).

Ипак, комплекснија свест о односу човека балканских простора и мора развија се од двадесетих година 20. века у Андрићевим есејима. Томе, осим ратног искуства, које је овог писца померило и на море, доприноси и чињеница да се формира Краљевина СХС, у којој је

Далмација, са њеним веома инспиративним острвима (Хвар, Корчула), представљала уточиште са богатим културним наслеђем.

Прве Андрићеве песме носе печат тамнице, али и светлости која допире са мора. То је аутобиографски аспект уграђен у текст као део искуства, заточења у тамници у Сплиту. Низ Андрићевих приповедака и записа тематизује културолошку перцепцију Јадрана из позиције човека копна (Босне). У ту групу приповедака улазе следећа дела: „Предвечерњи час“ (1961), „Два записа босанског писара Дражеслава“ (1963), „Тренутак у Топлој“ (1963), „Сусрет“ (1969), „Дубровачка вејавица“ (1968/69), „Занос и страдање Томе Галуса“ (1931), „Робиња“ (1976). Највећи број тих приповедака настао је после Другог светског рата, и оцртава јасну развојну линију која почиње биографским искуством писца затвореног у сплитску тамницу 1914. године, преко ратног боравка на Јадрану, нове антрополошке и културолошке свести о два света: копна и мора. У есејима „Летећи над морем“ (1932), „Сан о граду“ (1923) и приповеци „Занос и страдање Томе Галуса“, између два рата, Андрић износи прве идеје, које ће постати метафизички и онтолошки оквир за његове јунаке у приповеткама насталим после Другог светског рата.

Андрићеву перцепцију Јадрана можемо поделити у неколико фаза. Прву би представљали песнички¹⁹ радови *Ex Ponto* (1918) и песме у прози *Немири* (1920) подстакнути аутобиографским искуством; они сликају општи став заточеног и прогоњеног човека коме је море једини излаз из таме ратног периода, и таме сопственог унутрашњег света. Другу фазу видимо у есејима-

19 Видети рад о улози соларног мита и феномену светлости у првим песничким делима Иве Андрића у: Marija Mitrović, "Il sole mediterraneo nella poesia di Ivo Andrić", у: *Il SoleLuna press gli slavi meridionali II*, 169–182.

-записима „Сан о граду“, „Летећи над морем“ и приповеци „Занос и страдање Томе Галуса“, између два рата, кад Андрић као да поставља обресе основног питања о односу човека копна, Босне, и Јадранског мора. Трећу и најсложенију етапу Јадрана виђеног као културолошки и антрополошки феномен Андрић ће развити у приповеткама насталим почев од педесетих година: „Предвечерњи час“, „Два записа босанског писара Дражеслава“, „Дубровачка вејавица“, „Робиња“. Посебну медитеранску струну, у којој се преламају интроспективни светови јунака уз море, које је само из контекста познато као Јадранско, откривамо у „Жени на камену“ (1954) и „Летовању на југу“ (1959). У претходном тексту у овој књизи – „Самоћа и понори од сјаја“, – писали смо детаљно о феномену светлости, мора и самоће у ове две приповетке, са посебним освртом на триптих „Јелена, жена које нема“ јер припада веома блиском фантазмагоријском свету ове две медитеранске и психолошке приповетке. Тако можемо и хронолошки да пратимо Андрићев однос према Јадрану као посебној културној и антрополошкој целини, која је колико привлачна, толико и контрадикторна за свест човека босанских планина. Уз низ сложених аспеката који формирају свест јунака Андрићевих приповедака, треба имати на уму и чињеницу да је писац²⁰ своје последње деценије,

20 Жанета Ђукић Перишић, врстан познавалац Андрићевог живота и дела, описује пишчеву занетост морем још од 1913. године, да би од 1961. део године проводио – са Милицом Бабић и њеном мајком – у кући коју купује у Херцег Новом. Међутим, та кућа неће бити само место у које ће одлазити Андрић са супругом. Биће то прави мали медитерански забран, и то време ће донети нов, и последњи, низ приповедака везаних за Дубровник, Јадранско море и улогу светлости и тоpline. У тексту „Андрић и море“ Ж. Ђукић Перишић пише: „Пролеће 1961. године Андрић и Милица Бабић проводе у Херцег Новом, који их је привукао својом лепотом. На самој капији бококоторског

у позном животном добу, проводио у кући у Херцег Новом, где се посебно бринуо о бројним врстама медитеранског биља, тражећи мир и спокој са супругом Милицом Бабић. После Другог светског рата Андрић је, као и већина београдских писаца (Александар Вучо, Душан Матић, Милан Дединац, Петар Добровић), зиме проводио на Хвару, који је био стециште београдских уметника. О томе искуству Андрић казује Љуби Јандрићу 1973. године:

Више не волим зими отићи на Хвар. Често сам тамо боравио са Роћком, Вучом и другима. Али сада не идем, окупи се на острву пола Београда, па имам утисак као да сам на Теразијама. Али, морам признати, такве лепоте нема надалеко на свету. Провести јануар и фебруар на Хвару, то је највећа благодат коју човек може себи да приушти. Међутим, не верујем да је такав рај поуздан савезник за онога ко мисли на стварање (Јандрић 1977: 287).

залива, месташце са прегршти кућица, црквом и гробљем, постаће Миличин и Андрићев последњи заједнички забран, уточиште у смирај живота, топла оаза мира и радости које је све мање. Ту ће, заједно са пријатељима, сликаром Војом Станићем и његовом женом, шетати обалом до манастира Савина, понекад пловити барком преко, до Њивица и Роса, или даље, до Пераста, Котора и Тивта, до полуотока Луштица, до села Моровића или до Молунта. [...] Тада ће брачни пар Андрић одлучити да себи купи или сагради кућицу на обали Јадрана. Учиниће то неколико година касније. Саградиће омалену кућу манастирске једноставности, без сувишних детаља, чистих линија, складну и пријатну, на Топлој, надамак Игала. Андрић има собу на првом спрату, Миличина мајка има своју собу. Међутим, најлепша им је тераса на спрату са које се виде капције Боке. Милица је замислила и тропску башту у којој ће полако садити ретко и егзотично биље – у једном тренутку врт ће имати 51 различиту врсту. [...] Ужива да залива цвеће, плива у раним јутарњим сатима, са женом и таштом пије прву јутарњу кафу на сеновитој тераси у приземљу“ (Ђукић Перишић 2013: 499–500).

Највећу пажњу привлачи есеј „Сан о граду“, који је објављен 1923. године. То је апотеоза „господству и слободи као најдостојнијим људским сновима“ у граду, некадашњој републици, али и свест о судару босанског и херцеговачког крша са морем. По први пут у свом књижевном опусу Андрић указује на ове сударе у географском и културолошком виду:

Замислите да се раздеран, стрм и оштар босански пејзаж и херцеговачки крш тање и профињују на свом путу према мору, док се не сложе у масивну али фину и озбиљну линију – то је Срђ (Андрић 2011: 125).

После јасне географске линије Андрић одмах прелази на језик као базичну тему идентитета:

Замислите наш говор како се из Босне, преко Херцеговине, глади и мекша, док не стигне у Жупу дубровачку, где га сељакиње говоре с лепотом и достојанством краљица (Андрић 2011: 125).

У том сну о граду Андрић, као и Црњански у путописима по острвима, а посебно у путопису о Сплиту, насталом у истом периоду, указује на исту цивилизацијску линију: како чобани са планина бацају своје мешине и уче се да „тргују и стичу“. Црњански ће и у путопису-есеју о Дубровнику изнети став веома сличан Андрићевом, налазећи мир баш под Срђом и зидинама Дубровника:

[...] и вратим се да се смирим, наслонивши плећа опет на брда своје земље, и одморим се од све те промене и празнине света, од све те помаме за туђином, под својим Срђом. Тада нисам ни слутио да ћу на нашој обали наћи град који ће ме дубином неба и тишином живота, лепотом биља и ноћних сазвежђа својих, примирити (Црњански 1995: 203).

Овако је писао Црњански у путопису „Дубровник“, 1927. године. Андрић ће, као и Црњански, пронаћи сударе географије, али и господство којим се, на нашим просторима, могу умекшати гласови наших „Словина“. Тек „примивши веру и цивилизацију тога времена они – граде“ (Андрић 2011: 125). Дубровник за Андрића постаје метафора Града, именованог великим словом, јер то је град у коме се оштре линије вајају, а глуви крш и безумно море стварају своје место у коме приповедач види најлепши допринос човека изградњи, али и месту где су игра, плес и уметност имали погодно тло за развој људске мисли. Андрић у апотеози Дубровнику, синониму града који је радом, мудрошћу и законима достигао славу и богатство, указује на феноменологију градње, коју ће развијати у целокупном свом делу (приповеци „Мост на Жепи“, роману *На Дрини ћуприја*), сугеришући нам да све што има неки смисао остаје иза нас у оквирима архитектуре и уметничких дела. Клањајући се „вјери, господству и слободи“ док чита *Машкарату испод купља* Ива Војновића, Андрић поставља обресе тога света ка коме ће се спуштати његови јунаци из крша и планина. У есеју „Летећи над морем“, који смо цитирали у уводном делу текста, Андрић повлачи јасну линију судара човека балканских планина са морем – као експлозију. Идеја о изласку једног племена на море јесте „почетак његове праве историје и улазак у царство већих изгледа и бољих могућности“. Дакле, опет у контексту Црњанског и његових есеја о Сплиту и Дубровнику, налазимо јасну књижевноисторијску корелацију идеја два млада писца богатог предратног искуства. Међутим, Андрић ће тај излазак на море једног племена јасније развити тек у приповеткама после Другог светског рата, а Црњански ће остати на својим позицијама, и ту везу са морем описати само као облик сећања и промишљања, у *Итаци и коментарима* 1958. године.

Андрић феноменологију преласка са копна на море види као „важан пут одуховљења“ јер се изласком на пучину – „путује ка савршенству“. У фантазмагоријском есеју „Летећи над морем“ Андрић трансформише чак и планинско биље у нежну флору медитеранског поднебља:

Оморика постаје кипарисом, планинска дивљака слатком смоквом, а безимена трава рузмарином (Андрић 2011: 12).

Горчина морске воде је здрава јер је лек, и опет пут ка савршенству. После флоре и географије Андрић прелази на унутрашња духовна стања која се уз море лече. Као и Црњански – који ће у „Нашим небесима“ казати да су у Дубровнику небеса „без иједне појаве туге“ – тако ће Андрић указати на антрополошку особину човека копна, називајући га „брђанском тугом“, коју ће море излечити:

Поверите вашу брђанску тугу мору; оно је бескрајно и неодољиво као непрестан позив на даље путовање. Ту на каменој ивици, на поглед мора, умукла је наша брђанска песма и завршила ускликом задивљеног изненађења. Постајемо лаки и вешти. Бродимо (Андрић 2011: 13).

Овим тумачењем континенталне емоционалности, а пре свега туге која се лечи уз море, или местима где нестаје „брђанска туга“, Андрић и Црњански потврђују Цвијићеву тезу о „одсуству фаталистичке резигнације којом је захваћено становништво Балканског полуострва“ (Цвијић 2006: 142). „Летећи над морем“ је фантазмагоријски, али и етнопсихолошки есеј, који синтетише менталитет динарског човека са светом Приморја, у коме се баш кроз језик, говор, и песму препуну туге, људско биће трансформише у духовни свет радости, лакоће, трајања:

Талас постаје крило. Бивамо бестелесни и срећни. Летимо.

Професор Норгес у „Летовању на југу“ доживљава такав фантазмагоријски ефекат у коме нестаје на пучини, радостан, пењући се светлосним степеницама. Оперска певачица Марта, у приповеци „Жена на камену“, проживљава унутрашњу трансформацију и интроспекцијом превазилази страх од старости, самоће, пропадања тела, уз светлосне траке на мору. „Летећи над морем“ је језгровито, имагинарно, али психолошко и етнографско упориште Андрићевог поимања мора и човека. У само једној реченици Андрић нас асоцијацијама враћа на аутобиографско искуство јер је то осећај лакоће и летења у свету без граница, који се пружа поред мора, „чији је шум чуо један испосник у тишини своје ћелије“. Дакле, готово двадесетак година касније Андрић се осврће на своје искуство из тамничке ћелије 1914. у Сплиту. Међутим, ти нејасни шумови, који трају између самца човека и тишине, указују, према Андрићу, на крај пута. Дакле, море је оно које нас доводи до ослобађања од свих наноса искуства, „брђанске туге“, и води у самоћу која нас, уз помоћ наших чула, преноси „у пределе где се не зна ни за звук ни за тишину“. Због тога Андрићева визија мора, и изласка на море, значи нову и вишу цивилизацију: свет је то у коме се гради, уметност има плодно тло, али се људско биће, сада растерећено, враћа себи, и у тој самоћи и интроспекцији налази пут до савршенства и вечности, „унутрашњих океана“, које превазилазимо када се отиснемо од земље. Такву врсту самосознања имаће професор Норгес, имаће Марта. Другу врсту сусрета динарског света и господства развиће Андрић у осталим приповеткама – оним о босанском писару Дражеславу, дубровачкој вејавици, робињи и осталим јунацима милом или силом доведеним на море.

Негде између ових типологија стоји приповетка „Занос и страдање Томе Галуса“, која је настала на основу краће приповетке „Искушење у ћелији број 38“. Тома Галус је јунак који са тропских мора стиже у тршћански залив управо пред почетак Првог светског рата, и његов положај представља и сусрет са Јадранским морем у тренутку када се очекује рат са Србијом. Тома Галус симболиком имена и презимена, Тома и петао, указује на прерани глас човека који ће, обавијен топлином тропских мора, бити на погрешном месту у погрешно време, када ће изговорити погрешну реч „Осана... осана“, што ће га одвести у затвор. Несумњиве су овде, опет, Андрићеве аутобиографске линије које јунака спајају са морем, ратом и хапшењем невиног. Због тога би ова приповетка била најближа низу асоцијација из поезије, а Трст је једна од најважнијих лука и културолошких средишта за Јужне Словене, и то највише за Србе на Јадрану, са дугом историјом живљења и трајања на тршћанском простору.

Културолошки и антрополошки најсложенији је сусрет човека копна са морем у приповеткама објављеним пред крај живота, или чак постхумно, из рукописа. Језгро свих ових типова приповедака везаних за Јадранско море проистиче из есеја „Летећи над морем“ и „Сан о граду“. Андрић је, како је до сада већ потврдила Злата Бојовић, историјску основу за лик писара Дражеслава Бојића пронашао у архивским материјалима. Писар Дражеслав је јунак који повезује низ приповедака објављених од 1961. године до 1968/69. („Предвечерњи час“, „Два записа писара Дражеслава“, „Дубровачка вејавица“, „Сусрет“). Злата Бојовић утврдила је историјску основу овог јунака – то је историјска личност из 14. века, писар бана Твртка, који га је преузео од стрица, бана Стјепана Херцега:

Босански писар Дражеслав Бојић био је историјска личност 14. века и један у низу познатих дијака ћирилских повеља. Истакао се као писар бана Твртка, који га је преузео од свога стрица, бана Стјепана. Према стручној анализи повеља које су настајале у канцеларији босанског бана, види се да их је дијак исписивао са мајсторском вештином. [...] До тих података дошао је и Иво Андрић преко одговарајуће литературе и објављених повеља 1353, 1366, 1367. године (Бојовић 2017: 21).

На основу Андрићевих бележака из дубровачких и млетачких архива Злата Бојовић закључује да је део грађе требало да буде уграђен у обимније дело о Херцегу Стјепану, али да је писац оставио податке за само неколико приповедака са тематиком Дубровника и писара Дражеслава, човека Босне и копна.

„Предвечерњи час“ је приповетка која је објављена 1961. године; она представља увод у мали приповедачки циклус који повезује лик босанског писара Дражеслава, у изасланству у Дубровнику. Двојство у јунаку Дражеславу је двојство човека који носи менталитет динарског типа личности а жељан је да се приклони атмосфери дубровачког миљеа, климе и друштвених навика. Насупрот уморном и незадовољном писару Дражеславу, ономе што носи „брђанску тугу“, стоји лекар Италијан, весео, румен, умерен, као представник Медитерана. Док дубровачки лекар Италијан говори Дражеславу шта је мера здравља и среће у животу, Дражеслав се, кроз унутарњи монолог, сећа обилне хране из Босне, туге која га опхрвава, и којој не може да нађе правог узрока. Лекар Италијан образац је медитеранске филозофије умерености, усклађености човека са собом и светом око себе, са позитивним ставом према свету и себи. То је она савршена мера медитеранског света који се изнедрио из предсократовске филозофије

да је човек мера ствари, у којој се дан живи полако, и свему се зна време и обим, како би се живело дуго и безболно. За Дражеслава, живот се „искварио и замрачио, свуда, тамо горе у Босни и овде на мору“ (Андрић 2011: 90). Насупрот дубровачком достојанству, које Дражеслав проклиње, стоји простота његове Босне. Дражеслав веома прецизно, очима странца из Босне, види негативну слику примораца госпара. Све што је Андрић хвалио у есеју „Сан о граду“, Дражеслав сада, мрачан и невољан, види као превару, и то је простор имаголошког виђења другог света и друге цивилизације са позиција негативне културолошке тачке гледишта. Покушај босанског горштака да постане део света примораца госпара, у перцепцији Дражеслава је немогућ јер и када се стекну сва богатства и купе палате као њихове, и прихвате манири њихових кројача, језик, култура, опет:

Можеш све учинити да им се приближиш: и купити палату по скупу и претерану цену, и постати грађанин њиховог града, са свим насловима и правима (бар на пергаменту са грбом и печатом!) и примити њихова правила опхођења, и опонашати говор, и одевати се код њихових кројача – али изједначити се са њима не можеш. Јер кад све постигнеш, тек онда видиш колико има од тебе до њих, од Бошњака горштака до Приморца госпара (Андрић 2011: 93).

Дакле, покушај трансформације и прилагођавања тој другој, приморској цивилизацији – осуђен је на пропаст. Дражеслав је као нестабилна личност у покушају прилагођавања већ у наредним пасусима приповетке окретао позицију „ја“ и „они“, „они“ и „ја“, суочавајући се са чињеницом да и када се врати у мрачну Босну, зна да ће жалити за благим зимама и сланом водом:

У ствари, леп је овај крај и добро је ово благо поднебље, нису тако рђави ни људи, а драг ми је готово овај доктор гуњало, који тако брине о мени као да су у питању његово здравље и његов рођени живот. Још ћу зажалити за свим овим кад се, за који дан, вратим у Босну и нађем међу својима. Тако је бивало после сваког повратка. Знам, од боловаћу свој боравак у пределу благе зиме и сланих вода, као необјашњив грех. И осетићу се помало али болно туђ свом родном крају, због којег сам се толико осећао странцем и усамљеником у земљи под јужним небом (Андрић 2011: 95–96).

Позиција писара Дражеслава је место човека који је покушао да се одвоји од копна и приђе мору, место човека на међи: дистанцирао се од свог динарског света, а никада није постао део медитеранске умерености и углађености. Заувек је остао странац и усамљеник „у земљи под јужним небом“. Феномен писара Дражеслава је митски однос копна и мора, у коме је човек варљиво биће јер између та два елементарна стања мора се бити на једној или другој страни. Босански писар Дражеслав остао је, међутим, у процепу између копна и мора, и отуда сва дубина његовог незадовољства. Цвијић потврђује да су досељеници у јадранске области стизали између 15. и 18. века, бежећи од турске власти, и да су припадали патријархалном, динарском становништву

[...] ерског варијетета и говорили огромном већином штокавским дијалектом. Они су донели чисто српске особине. То су многобројни ускоци или пребези (Цвијић 2006: 122).

Тиме нам Цвијић, као и Андрић, потврђује могућност сеобе, али антрополошка и географска наука каже да се то „динарско становништво адаптирало и да је пет шестина прешло са православне на католичку

веру“ (Цвијић 2006: 123). У приповеци „Два записа босанског писара Дражеслава“ Андрић прибегава још прецизнијем виђењу Дубровчана очима писара Дражеслава. За босанског писара Дубровчани су двојни људи, двосмислени и дволични јер живе и на копну и на мору; свему су дорасли, и та врста њихове спретности у животу, трговини, још је једна од дубоких разлика између нас и њих. Овакви ставови веома су блиски Цвијићевим анализама становника Дубровника – за њих он каже да су сачували дух предузимљивости, склоност за књижевност, префињен укус и да се одликују „благошћу и уљудношћу, углађеношћу, тактом и разборитошћу“. Перцепција приморског света усмереног на Дубровник, и његове госпаре, босанског писара Дражеслава доводи у несигуран положај јер је сигуран у само једну константу овог света, а то је безусловна вредност перпера, коме се Дубровчани клањају. Он ће закључити:

Променљивост је начело овог живота на два елемента, на земљи и води. И док те твој дубровачки преговарач убеђује у нешто, никад не знаш да ли говори с копна или с мора. Не знам да ли и он баш сигурно зна. Мислим да не. Док седиш са њим на каменој клупи, поред тврдог зида његовог палаца, и преговараш, учини ти се одједном да сте се неосетно навезли на море и да већ пловите, а то значи да ти веслаш, а он кормани у правцу који само он зна. Вози те куд хоће (Андрић 2011: 98–99).

Напокон, као једну од најгорих црта Дубровчана Дражеслав види грамзивост, која је прерасла у карактерну особину јер живот и на копну и на мору тражи стално стицање и чување стеченог. У тој игри између копна и воде десило се оно што Дражеслав приписује свим људима у приморским градовима и републикама:

„многи од њих постигну оно што су хтели, а изгубе себе“ (Андрић 2011: 100). Тако се у првом запису писара Дражеслава губи једна од идеја из „Сна о граду“, или из есеја „Летећи над морем“, у којима је силазак у море улазак у другу цивилизацију – цивилизацију „бољих могућности“. Уместо есејистичког позитивно конотираног става према Приморју, сада се критикују особине приморског света као света који је ту, на мору, изгубио себе пред могућностима сталног стицања материјалног богатства. Врло је занимљиво да Јован Цвијић, у *Психичким особинама Јужних Словена*, издаваја „јадрански варијетет“, а посебну пажњу поклања особинама Дубровчана. Већ у уводним назнакама Цвијић каже да се словенско становништво прилагодило животу уз море:

Ово се јужнословенско становништво изменило под утицајем мора и медитеранске климе: једино су се међу Словенима неке групе из ових крајева прилагодиле медитеранском начину живота, тако да дају чувене морнаре (Цвијић 2006: 118).

У посебне особине приморског становништва, у односу на динарски варијетет, Цвијић истиче одсуство „фаталистичке резигнације“, толико типичне за људе далматинског залеђа. Он каже:

Као свеколико европско медитеранско становништво, тако и ово приморско, нарочито са далматинског приморја, одликује се живахношћу и гипкошћу. [...] Лако се сналази у разним приликама у животу и у разним начинима мишљења и делања. Али се понекад чини да оно више воли да постигне циљ и да сачува своје интересе и правом мудрошћу и вештим маневрисањем него отвореном борбом (Цвијић 2006: 142).

Када се читају ове приповетке и есеји, стиче се утисак да је Андрић био изврстан антрополог, колико и

сам Јован Цвијић, или и да је био подстакнут и његовим научним студијама.

У другом запису писара Дражеслава есејистички се приступа проблему напуштања родног тла у планинским пределима и адаптацији у приморју. У бићу човека је да, приликом напуштања завичаја, не може јасно да наслути тежину свих промена. Тема одласка и тема егзила, присилног или добровољног, у другу цивилизацију, једна је од највећих тема 20. (и 21) века у књижевности, а у овом запису писара Дражеслава она се приказује у микросвету Босне и Дубровника, или Приморја. Напуштање завичаја постаје дакле централна тема, која подразумева цео комплекс питања и промена у човеку, а сами одласци из

[...] родних планинских предела на море изгледају нам, у први мах, као ствари изузетне додуше, јер то не чине многи, али ипак природне и не нарочито тешке и опасне (Андрић 2011: 100–101).

Напуштање завичаја и за Андрића је једна од највећих тема. На дихотомији копно–море, Босна–Дубровник Андрић је, у последњој стваралачкој фази, током шездесетих година 20. века, указао на тематске правце који ће се прозно развити у прози Милоша Црњанског у *Роману о Лондону*, који је објављен 1971. године а настајао је, у Лондону, 1946/47, или делима Борислава Пекића. Проблем завичајности и идентитета, неадапtabilности човека странца у новом простору, култури и амбијенту, али и одлазак у туђину, привлачна је пустоловина која нам даје нову боју, али:

[...] увећава нашу телесну и духовну покретљивост, а троши нам брже снагу. У свакој од тих промена има нечега лепог, али неприродног и ризичног. Силазак на море већа је

пустоловина него што ми то у нашој лакомислености мислимо (Андрић 2011: 101).

Дражеслав у приповедачком „ми“ наговештава како је релативно лако отићи са копна на море, могуће је и брзо прилагођавање, али после извесног времена у човеку расте осећање дуга и изневерености, које води у потиштеност. Тако се мистификује психолошки профил јунака који напушта копно и постаје део мора, а море у човека уноси сталне преображаје. Због тога се у општем есејистичком тону приповедачког „ми“ дефинише мучна ситуација када се напусте планине Босне, и издају, зарад нове и боље цивилизације – али као облик колективног искуства. Море нас мења, каже Андрић, као да правимо велико спремање у кући од подрума до тавана, јер се мења начин одмора и спавања, природа снова, и све нас води у сталне преображаје. Андрић потенцира аутохтоност човека и родног простора, њихову истинску синтезу јер: одвајањем људско биће губи своју почетну базичну тачку, а то је, и уз највећа материјална богатства – извор незадовољства. Мењајући тачку гледишта Дражеслав поставља могућност да се опет оде у босанске горштакке пределе, али тада ће и језик бити другачији – иако је у питању само један самогласник:

Често нам се учини да из њихових горштакких речи и покрета бију шумски мрак и планинска чамотиња. Тежина и строгост у свему, а не видиш чему ни зашто, кад је очигледно да се може живети и лакше и једноставније и безбрижније. Блаже и правичније судиш Приморце и њихов начин живота (Андрић 1997: 104).

Обрнута перспектива, виђена сада очима човека који је једним делом постао Приморац а рођењем је

из Босне, поставља се као ново поређење, у коме, опет, родни простор није исти. Двојство човека динарског порекла са искуством живљења у медитеранском амбијенту остаје двојство перцепције у психолошком, менталитетском и културолошком погледу. Позиција таквих људи осуђена је на несрећу, као што ће то бити располућеност Тамила или Џем султана између две вере и два непомирљива света. Иво Андрић је при крају опуса, шездесетих година, у низу ових приповедака изградио нову слику о двојним људима, у свету копна и свету мора, који живе једни поред других али не могу никада да постану једно, нити да се једни другима прилагоде. Парадоксално је да је Андрић, дакле, са годинама одустајао од идеје о помирљивости и идеје о другој медитеранској цивилизацији којој треба да се приближи залеђе Босне и Херцеговине. Андрићева перцепција се тако, кроз лик писара Дражеслава, указује као слика процепа личности између два света, или двојних ликова који јесу, једним делом, пришли Приморју, али још у себи носе корене планина. Позиција људи на пола најгора је позиција – јер ниједном свету више не припадају у потпуности:

Тако, док гледаш заморну, сиву босанску голет, чезнеш за Југом и кајеш се због својих брзоплетих и погрешних судова о мору и Приморцима. И ето, сад си помало, а болно, странац у свом родном крају због којег си се, тамо доле, у пределима под блажим небом, исто тако осећао усамљеним туђинцем (Андрић 2011: 105).

Повратак у родни крај са искуством живота на Приморју – једнако је болан јер су сада перцепција и завичаја и туђег краја измешане, а појединац се изгубио између копна и мора. Последњи, закључни пасус у приповеткама „Два записа босанског писара Дражеслава“ готово

је идентичан језички, а смисаоно истоветан, с претпоследњим пасусом „Предвечерњег часа“. Наводимо тај пасус јер је став о колебаљивости човека између копна и мора идентичан, – а у теорији циклуса могли бисмо ово чак навести као један од облика стварања јединства мањих приповедачких целина, поред јунака и простора, који су истоветни (Дражеслав и Дубровник):

Тако нас живот, колебаљиве и недоследне, обмањује, заноси и разуверава. Тако нас копно и море додају једно другом, и мрве и троше и глачају, без циља и видљива смисла (Андрић 2011: 105).

Осим верске распољућености Андрићевих јунака, унутрашњих немира жена јунакиња разапетих између начела и жеље, у низу ових приповедака обележених односом копна и мора налазимо и нову дилему, и зјап између две цивилизације: динарске, планинске и приморске, медитеранске. У приповеци „Сусрет“ извор неспоразума између преговарача из Босне и дубровачких госпара јесте доживљај зиме, годишњег доба које становници Дубровника не желе да прихвате, насупрот босанским трговцима који, боравећи у Дубровнику, жале за правом зимом пуном снега, „са огњем у кући“:

„Хвалим ти поштену зиму нашу!“ То каже полугласно, више у себи, један од босанских преговарача. А сви остали помишљају одмах на босанске зиме са снегом на крову и огњем у кући, са вучјом или лисичјом бундом напољу, са белином пред очима, са оштрим ваздухом који до дна плућа уноси чисту планинску свежину (Андрић 2011: 107).

Мада ће преговарачи током фебруара и марта у Дубровнику видети снег, одговор госпара ће бити: „У Дубровнику – то знајте, господине – нема зиме“

(Андрић 2011: 108). Тиме ће одсуство прихватања реалних климатских појава нетипичних за Дубровник, а уобичајених за Босну – и у изјави једног господара – показати дубину њихове различитости и потребе да се остане свој чак и када су у питању снегови и зиме.

Сви неспоразуми између босанског посланства и представника Дубровника виђени су из перцепције онога ко је означен као „дијак Дражеслав, родом Бојић“. Дакле, тек у овој трећој приповеци Андрић Дражеславу даје презиме Бојић, што га дефинише вероватно као Србина, а атрибут дијак указује на средњовековног писара, што у претходне две приповетке није било именовано на овакав начин. Сада нови извор неспоразума није више само менталитетско питање, већ и питање верског и статусног порекла.

Наиме, дијак Дражеслав је видео Луцију, ћерку Марина Лукаревића, угледног трговца. Размишљајући о том кратком сусрету, на тераци Марина Лукаревића, са његовом ћерком Луцијом, која се само у пролазу појавила и нестала у тами палате, дијаку Бојићу јасно је да је и сама мисао о тој девојци за њега опасна. Између њих стоји свет у коме су жене другачије третиране: у Босни „жена се брзо обатали, и кад је најлепша и најснажнија“ (Андрић 2011: 112), а дијак Бојић пита се да ли се тако догађа и женама у Дубровнику; али, то је град на мору и „на прагу отвореног великог света“ – што чини да и сама помисао на петнаестогодишњу девојку, из перспективе дијака Бојића, представља немогућу појаву:

Уосталом, луда је и сама помисао на наше крајеве у вези са девојком са тераци. Ни у мислима не ваља мешати једно с другим. То цвета и доцветава овде, али то се не пресађује. И никад се није десило да је лепота из оних предела где је има у изобиљу прешла у оне где је нема и где је, по свој прилици, не може ни бити (Андрић 2011: 112–113).

Овај сусрет – кратак и у пролазу – ипак показује како је мешање између копна и мора немогућа појава, која буди неспокој у људима подељеним на два света: Босну и Дубровник. Сама помисао на љубав, брак, селидбу... осуђена је на пропаст јер су то два заиста непомирљива света иако стоје један до другог, и наслоњени један на други.

„Дубровачка вејавица“ је четврта приповетка која се везује у микроциклус приповедака о односу Дубровника и Босне кроз перцепцију писара Дражеслава. Осим низа менталитетских разлика, напора да човек постане приморац иако му је корен у Босни, сада се пажња усмерава на климатску појаву која није типична за Дубровник. Док су босански посланици преговарали са дубровачким трговцима, једне ноћи град је засула вејавица. Та чињеница збунила је Босанце, али Дубровчани ниједним гестом нису показали изненађење. Тако се преко једне издвојене нетипичне климатске појаве указује на особину приморског света да чува присебност и скрива осећања и расположења – као облик менталитетске промишљености и мудрости. Но, дубина те дубровачке вејавице, коју дијак Дражеслав назива „петим годишњим добом“, ипак је узбуркала море неким ударима са копна:

Најпосле, и зима је као и све остало овде: све може бити, и ништа није одређено ни поуздано. А данас је дошло, као покладна шала, велико изненађење у белини. Још од синоћ се осећао немир у свему, неко треперење и хујање у висинама, нешто као неодређена слутња и нејасан наговештај. Море као да мења глас и правце својих струја; изгледа да је негде у дубинама продрло далеко у копно и да сад, ту испод нас, тутње и кључају његови моћни вирови и вртлози, а од њих једва осетно подрхтава земља и све што је на њој (Андрић 2011: 116).

Тако се и дубровачка вејавица види очима човека са копна, и још једном потврђује нестабилност и несталност свега у Дубровнику. Двојство је то града на копну и мору, у коме све може „и бити и не бити“, како је остварено и у Венецији, чије су одјеке становници Дубровника подражавали вековима.

Уз један део Андрићевог опуса окренутог односу човека балканског копна који се сусреће са морем и другом културом, пратећи и биографска искуства боравка у Херцег Новом и на Хвару, налазимо целовитију слику о односу овог писца и Јадрана. За Андрића је овај сусрет два културна модела био од посебног значаја, а тај митски судар копна и мора поткрепљен је и историјским истраживањима дубровачких и млетачких архива.

Јадран између свог копненог залеђа и пучине смештен је, дакле, у поезију, приповетке, путописе, есеје и записе Иве Андрића. Андрићев сан о Јадрану ближи је реалној слици света виђеној дубоким погледом приповедача копна, онога који ужива у сунцу и мору, господству Сплита и Дубровника, и тај део његовог опуса развио је комплексне дилеме о идентитету човека разапетог између мрачних босанских планина и прозрених далматинских градова. Праве медитеранске слике мора, које су само алузија на Јадран, фантазмагоријске су, дате у приповеткама „Летовање на југу“ и „Жена на камену“; у њима је Андрић досегао метафизику светлости и мора.

Код Црњанског, Јадран, његова острва и тоскански градови више су окренути имагинацији и сновима прожетим историјом и културом.

Милош Црњански и Иво Андрић су широком културом и искуством живљења на различитим просторима успели да укажу на чежњу и потребу човека балканских простора да се спусти на море и уђе у другу

и вишу цивилизацију, са свим дилемама које прате ту духовну и географску сеобу.

Андрићу,²¹ док борави у дипломатској мисији у Ватикану и Риму, долази у посету Милош Црњански, у јуну 1921, на повратку из Париза. Заједно су онда обишли Фиренцу и Тоскану. Остатак тог лета Андрић проводи у Далмацији и Босни, а Црњански ће, тражећи мир у Тоскани и на мору, успети да га пронађе, ипак, тек под зидинама „нашег“ Дубровника.

Љубав према мору, с обе стране Јадрана, за Црњанског ће бити вечита, па ће се и бранити тврдњом да је љубав према мору могућа за једног Банаћанина као могућност да човек воли, бескрајно, једну жену! Андрић је сасвим другачије волео светлост Јадрана, лечио се на његовим обалама, али је видео и идентитетско двојство које се не може превладати.

Последња животна и стваралачка фаза Иве Андрића, са циклусом приповедака о дијаку Дражеславу Бојићу и Дубровнику, показује сву историјску, географску и менталитетску сложеност народа на Јадрану и у његовом залеђу. Дуалност јунака на међи ова два света за Андрића је трагичка нужност Балкана и његових лимеса, испресецаних вером, културом и комплексним идентитетима.

21 Радован Поповић у „Животопису Иве Андрића“, уз писма Зденки Марковић и писмо издавачу Цвијановићу, доноси податке о доласку Милоша Црњанског из Париза у Рим, код Иве Андрића, где заједно проводе неколико дана и у Тоскани. Видети: Иво Андрић, *Стазе, лица, предели*, 223.

ИЗВОРИ

- Андрић 1918: Иво Андрић, „Први дан у сплитској тамници“, *Ново доба*, год 1.
- Андрић 1925: Иво Андрић, „Мост на Жепи“, *Српски књижевни гласник*, нова серија, књ. 16, бр. 3, 161–167.
- Андрић 1981а: Иво Андрић, *Сабрана дела Иве Андрића*, књ. 10 – *Стазе, лица, предели*, Просвета – Београд, Младост – Загреб, Свјетлост – Сарајево, Државна zaloжба Словеније – Љубљана, Мисла – Скопје, Побједа – Титоград.
- Андрић 1981б: Иво Андрић, *Сабрана дела Иве Андрића*, књ. 16 – *Жеђ*, Просвета – Београд, Младост – Загреб, Свјетлост – Сарајево, Државна zaloжба Словеније – Љубљана, Мисла – Скопје, Побједа – Титоград.
- Андрић 1981в: Иво Андрић, *Сабрана дела Иве Андрића*, књ. 11 – *Ex Ponto, Немири*, Просвета – Београд, Младост – Загреб, Свјетлост – Сарајево, Државна zaloжба Словеније – Љубљана, Мисла – Скопје, Побједа – Титоград.
- Андрић 1996: Иво Андрић, *Стазе, лица, предели*, фототипско издање из 1981. године, Београд: Просвета.
- Андрић 1997: Иво Андрић, *Кућа на осами*, фототипско издање из 1981. године, Београд: Просвета.
- Андрић 1998: Иво Андрић, *Поезија*, Сремски Карловци: Каирос.
- Андрић 2011: Иво Андрић, *Приче о мору*, Београд: Лагуна.
- Андрић 2012: Иво Андрић, *Новеле о жени*, Београд: Лагуна.

- Андрић 2017: Иво Андрић, *Вечна присутност Његошева*. Прир. Јован Делић, Андрићград: Андрићев институт.
- Бојовић 2017: Злата Бојовић, *Иво Андрић и Дубровник. Приповетке и есеји*. Прир. Злата Бојовић, Андрићград: Андрићев институт.
- Црњански 1958: Милош Црњански, *Итака и коментари*, Београд: Нолит.
- Црњански 1995: Милош Црњански, *Путописи I*. Прир. Никола Бертолино, Београд – Lausanne: Задужбина Милоша Црњанског – БИГЗ – СКЗ – L'Age d'Homme.

ЛИТЕРАТУРА

- Асман 2011: Алаида Асман, *Дуга сенка прошлости: култура сећања и политика повести*. Прев. Дринка Гојковић, Библиотека XX век.
- Бојовић 2017: Злата Бојовић, „Занимање Иве Андрића за дубровачке теме“, у: *Иво Андрић и Дубровник*. Ур. З. Бојовић, Андрићград: Андрићев институт, 7–26.
- Бродел 2001: Фернан Бродел, *Медитеран и медитерански свет у доба Филипа II*, том 1. Прев. Мирко Ђорђевић, Београд: Геопоетика – ЦИД.
- Вучковић 1974: Радован Вучковић, *Велика синтеза (о Иви Андрићу)*, Сарајево: Свјетлост.
- Делић 2011: Јован Делић, *Иво Андрић, мост и жртва*, Београд: Православна реч – Музеј града Београда.
- Делић 2017: Јован Делић, „Петар, камен, луча и море. Десети Андрићев текст о Његошу“, у: *Иво Андрић, Вечна присутност Његошева*. Ур. Ј. Делић, Андрићград: Андрићев институт, 101–112.
- Ђорђевић 2013: Бојан Ђорђевић, „Наративност предела: Андрићеви медитерански записи“, у: *Acqua alta. Медитерански пејзажи у модерној српској и италијанској књижевности*, зборник радова. Ур. Светлана Шеатовић Димитријевић, Марија Рита Лето, Персида Лазаревић Ди Ђакомо, Београд: Институт за књижевност и уметност, 507–511.
- Ђукић Перишић 2012: Žaneta Đukić Perišić, *Pisac i priča. Stvaralačka biografija Ive Andrića*, Novi Sad: Akademska knjiga.

- Ђукић Перишић 2013: Жанета Ђукић Перишић, „Андрић и море“, у: *Asqua alta. Медитерански пејзажи у модерној српској и италијанској књижевности*, зборник радова. Ур. Светлана Шеатовић Димитријевић, Марија Рита Лето, Персида Лазаревић Ди Ђакомо, Београд: Институт за књижевност и уметност, 487–505.
- Епштејн 2009: Михаил Епштејн, *Филозофија тела*. Прев. Радмила Мечанин, Београд: Геопоетика.
- Јандрић 1997: Љубо Јандрић, *Са Ивом Андрићем*, Београд: СКЗ.
- Ками 1976: Албер Ками, *Побуњени човјек*. Прев. Звонимир Мркоњић, Загреб: Зора – ГЗХ.
- Качари 2010: Масимо, Качари, *Геофилозофија Европе*. Прев. Жељко Ђурић, Београд: Плато.
- Караулац 2003: Мирослав Караулац, *Рани Андрић*, друго, допуњено издање, Београд: Просвета.
- Кристева 1994: Јулија Кристева, *Црно сунце*. Прев. Младен Шукало, Нови Сад: Светови.
- Кристева 2010: Јулија Кристева, *Невероватна потреба да верујемо*. Прев. Зоран Миндеровић, Београд: Службени гласник.
- Митровић 2009: Марија Митровић, „Други Андрић“, *Свеске задужбине Иве Андрића*, бр. 26, 73–118.
- Митровић 2013: Марија Митровић, „Црњански на Јадрану, или о природи и историји као вајарима света“, у: *Asqua alta. Медитерански пејзажи у модерној српској и италијанској књижевности*, зборник радова. Ур. Светлана Шеатовић Димитријевић, Марија Рита Лето, Персида Лазаревић Ди Ђакомо, Београд: Институт за књижевност и уметност, 189–206.
- Митровић 2017: Марија Митровић, „Il sole mediterraneo nella poesia di Ivo Andrić“, у: *Il SoleLuna press gli slavi meridionali II*. Ур. Ljiljana Banjanin, Persida Lazarević Di Giacomo, Sanja Roić, Svetlana Šeatović, Alessandria: Edizioni dell’Orso, 169–182.

- Нижетић-Чули 1999: Марија Нижетић-Чули, „Из моје старе биљежнице“. Прир. Мирослав Караулац, *Свеске Задужбине Иве Андрића*, год. XVIII, св. 15, 75–83.
- Новак Бајцар 2012: Силвија Новак Бајцар, „Јелена, жена које нема и које има. Прилог проучавању краковске биографије Иве Андрића“, у: *Научни састанак слависта у Вукове дане – Иво Андрић у српској и европској књижевности*, Међународни славистички центар, 151–158.
- Новак Бајцар 2015: Силвија Новак Бајцар, *Јелена, жена које има*, Београд: Службени гласник.
- Поповић 1976: Радован Поповић, *Казивања о Андрићу*, Београд: Слобода.
- Поуис 1995: Џон Купер Поуис, *Филозофија самоће*. Прев. Злата Кијуринa Комадина и Милош Комадина, Београд: Центар за геопоетику.
- Реста 2017: Катерина Реста, *Геофилозофија Медитерана*. Прев. Анђела Арсић Миливојевић, Београд: Геопоетика.
- Стојановић 2003: Драган Стојановић, *Лена бића Иве Андрића*, Нови Сад – Подгорица: Платонеум – ЦИД.
- Ужаревић 2011: Josip Užarević, *Möbiusova vrpca. Knjiga o prostorima*, Београд: Službeni glasnik.
- Хегел 2006: Фридрих Хегел, *Филозофија историје*. Прев. Божидар Зец, Београд: Федон.
- Цвијић 2006: Јован Цвијић, *Психичке особине Јужних Словена*, Београд: СКЗ.
- Шеатовић Димитријевић 2014: Светлана Шеатовић Димитријевић, „Његошева слика Италије и Латина“, у: *Научни састанак слависта у Вукове дане*, Међународни славистички центар, бр. 43/2, 471–481.
- Шеатовић Димитријевић 2013: Светлана Шеатовић Димитријевић, „Итака и коментари – између панонског и медитеранског мора“, у: *Културе у дијалогу*, Књижевност и мултикултуралност, књ. 2, међу-

народни зборник радова. Ур. Александра Вранеш,
Љиљана Марковић, Београд: Филолошки факултет,
61–79.

БЕЛЕШКА О КЊИЗИ

Андрић и Јадран је књига која је настала синтезом значајно измењених и допуњених радова који су претходно објављени у часописима или зборницима радова, и то са другим насловима јер су кориговане концепције текстова.

Први текст „Андрићев бег у Далмацију – ’Занос и страдање Томе Галуса’ и рана лирика“ објављен је у коауторству са Љиљаном Бањанин под насловом „Изгнани Андрић у лирици и приповеци ’Занос и страдање Томе Галуса““, *Studia et Documenta Slavica*, Ороле, 2017, бр. 3, 31–42. Рад је измењен и концептуално, и оријентисан на тему и улогу Јадрана у раној фази Андрићевог дела.

Други текст „Самоћа и понори од сјаја“ такође је измењен, а претходно је објављен под насловом „Понори од сјаја“, *Свеске Задужбине Иве Андрића*, бр. 33/2016, 107–128, Задужбина Иве Андрића, Београд.

Трећи текст „Две слике Јадрана – позни Андрић и Црњански“ делимично је измењена и допуњена верзија рада „Андрићев Јадран: брђанска туга и умереност приморја“, објављеног у зборнику радова *Иво Андрић у нашем времену*. Ур. Александра Вранеш, Андрићев институт, Андрићград – Вишеград 2018, 43–65 и шире компаративне верзије текста „Два писца – две културе“, у зборнику *Слободан Ж. Марковић, човек институција*. Ур. Александар Јерков, Бошко Сувајџић, Савез славистичких друштава Србије, Филолошки факултет у Београду 2018, 123–145.

ИНДЕКС ИМЕНА

А

Андрић, Иво 9-15, 17-45, 47-64,
66, 74-101, 103
Арсид Миливојевић, Анђела 101
Асман, Алаида (Assmann,
Aleida) 14, 69, 70, 99

Б

Бабић, Милица 10, 40, 55, 77, 78
Бањанин, Љиљана 64, 100, 103
Бертолино, Никола 98
Бојић, Дражеслав 15, 84
Бојовић, Злата 11, 83, 84, 98, 99
Бонесио, Лујза (Bonesio, Luisa) 62
Бродел, Фернан (Braudel,
Fernand) 14, 41, 73, 99

В

Војновић, Иво 80
Враз, Станко 19
Вранеш, Александра 102, 103
Вранеш, Бранко 64
Вучковић, Радован 23, 99
Вучо, Александар 78

Г

Гај, Људевит 19
Гал, Гаја Корнелија (Gallus,
Gaius Cornelius) 23

Гарденал, Рикардо (Gardenal,
Riccardo) 62
Гојковић, Дринка 99
Гојмерац, Евгенија 18

Д

Дединац, Милан 64, 68, 78
Делић, Јован 23, 98, 99
Добровић, Петар 69, 78
Донцели, Кармине (Donzelli,
Carmine) 59
Дунђерски, Ленка 66
Дучић, Јован 66

Ђ

Ђорђевић, Бојан 64, 99
Ђорђевић, Мирко 99
Ђукић Перишић, Жанета 18,
19, 21-23, 40, 41, 64, 77, 78,
99, 100
Ђурић, Жељко 54, 100

Е

Епштејн, Михаил (Эпштейн,
Михаил) 13, 57, 58, 100

Ж

Жћеховски, Марјан
(Zdziechowski, Marian) 19

Жулавска, Јелена види
Ижиковска, Јелена

З

Зец, Божидар 101
Золо, Данило (Zolo, Danilo) 63

И

Ижиковска, Евгенија
(Irzykowska, Евгения) 56
Ижиковска, Јелена (Irzykowska,
Helena) 19, 22, 56
Ижиковски, Мјечислав
(Irzykowski, Mieczysław) 56

Ј

Јандрић, Љуба 78, 100
Јаћимовић, Слађана 64
Јерков, Александар 103
Јовић, Бојан 64

К

Ками, Албер (Camus, Albert) 13,
45-47, 100
Караулац, Мирослав 21, 100, 101
Касано, Франк (Cassano,
Franco) 62
Качари, Масимо (Cacciari,
Massimo) 9, 14, 62, 100
Кијурина Комадина, Злата 101
Кјеркегор, Серен (Kierkegaard,
Søren) 19
Комадина, Милош 101
Костић, Лаза 66
Кристева, Јулија (Крџтева,
Юлия) 13, 33, 59, 100

Л

Лазаревић Ди Ђакомо, Персида
(Lazarević Di Giacomo,
Persida) 99, 100
Лето, Марија Рита 99, 100

М

Мажуранић, Иван 19
Ман, Томас (Mann, Thomas) 41
Марковић, Зденка 20, 96
Марковић, Љиљана 102
Марковић, Слободан Ж. 103
Матић, Душан 78
Мечанин, Радмила 100
Миличић, Сибе 69
Миндеровић, Зоран 100
Митровић, Марија 32, 41, 64,
74, 76, 100
Морабито, Розана (Morabito,
Rosanna) 64
Мркоњић, Звонимир 100

Н

Ненадовић, Љубомир 66
Нижетић-Чули, Маја 17, 18, 101
Новак-Бајцар, Силвија (Nowak-
Bajcar, Sylwia) 19, 55, 56, 101

П

Петровић Његош, Петар II 65
Петровић, Растко 64, 68
Поповић, Радован 20, 96, 101
Поуис, Џон Купер (Powys, John
Cowerper) 54, 58, 59, 101
Прерадовић, Петар 19

Р

Реста, Катерина (Resta, Caterina)
9, 14, 62, 63, 70, 101
Роић, Сања 100

С

Сафиоти, Франческа (Saffioti,
Francesca) 62
Спиридоновић-Савић, Јела 64
Станић, Воја 78
Стојановић, Драган 51, 52, 101
Сувајџић, Бошко 103

У

Ужаревић, Јосип 42, 52, 53, 101

Ф

Филип II, шпански краљ (Felipe II) 41, 44, 47

Франц Фердинанд (Franz Ferdinand) 11, 17

Фројд, Сигмунд (Freud, Sigmund) 33

Х

Хегел, Георг Вилхелм Фридрих (Hegel, Georg Wilhelm Friedrich) 63, 101

Хекторовић, Петар 69

Херцег, Стјепан 11, 15, 83, 84

Хоркани, Ферхат (Horchani, Ferhat) 63

Ц

Цвијић, Јован 14, 65, 81, 86–89, 101

Црњански, Милош 11–13, 15, 61, 63, 64, 66–75, 79–81, 95, 96, 98, 103

Ш

Шеатовић Димитријевић, Светлана 64, 65, 67, 99–101

Шукало, Младен 100

О АУТОРУ

Светлана Шеатовић (1975), виши научни сарадник, Институт за књижевност и уметност, Београд.

Дипломирала 1998. на Филолошком факултету у Београду, на групи за српску књижевност и језик са општом књижевношћу, где је и магистрирала 2002. и докторирала 2010. Студирала италијански језик и књижевност упоредо, 1994/1996.

На Филолошком факултету у Београду запослена 1999. године, а од 2002. у Институту за књижевност и уметност, где је од 2015. године у звању вишег научног сарадника. Постдокторско усавршавање (6 месеци) из области текстологије обавила на универзитетима у Италији (Верона, Павиа, Торино, Писа, Пескара) 2011. и 2012, као стипендиста Министарства науке и технолошког развоја Републике Србије. Руководилац научног пројекта *Смена поетичких парадигми у српској књижевности 20. века – национални и европски контекст*, од 2016. до 2019. године, а од 2020. руководилац Одељења за поетику модерне српске књижевности 20. и 21. века у Институту за књижевност и уметност.

Предавала на основним студијама на Учитељском факултету у Београду од 2007/2008. до 2017/2018. године. По позиву предавала на славистичким катедрама у иностранству (Торино, Пескара, Напуљ), гостујући професор на Универзитету у Пескари у школској 2019/2020.

Управница Задужбине „Десанка Максимовић“ (од 2019).

Објавила научне монографије: *Традиција и иновација* (2004), *Део као целина & целина као део* (2012), *Епизација модерне лирике* (2014), *У залеђу Средоземља. Медитеран у модерној српској књижевности* (2019).

Уредила више међународних зборника радова (*Acqua alta. Медитерански пејзажи у модерној српској и италијанској књижевности*, Београд – Pescara 2013; *Il SoleLuna presso gli slavi meridionali I, II*, Alessandria 2017; *Josip Сибе Миличић, време, простор, судбине*, Београд – Загреб, 2018); приредила и превела с енглеског језика преписку Ивана В. Лалића и Чарлса Симића *Поглед преко океана* (2007) и двојезично издање *Walking Towards the Sea*, translated by Francis R. Jones / Иван В. Лалић, *Кораца према мору*, и уредила више националних зборника радова, у коауторству, о Љ. Симовићу, М. Дединцу, А. Вукадиновићу, М. Бојићу, Д. Максимовић, А. Ристовић.

Члан међународних и билатералних пројеката у области сарадње Медитерана, италијанских градова у књижевности 20. века и регионалних односа са Словенијом. Члан Крајишког одбора Матице српске (од 2018). Учествовала на бројним међународним и националним конференцијама у земљи и иностранству (Познањ, Грац, Вроцлав, Вашингтон, Бостон, Гранада, Торино, Опале, Копар, Сплит, Загреб, Пескара). Члан жирија за награде у српској књижевности (Меша Селимовић, Владислав Петковић Дис, Десанка Максимовић, Вук Милатовић). Објавила више од 120 научних радова на српском, италијанском и енглеском језику.

АНДРИЋЕВА БИБЛИОТЕКА
Књига 3

Светлана Шеатовић
АНДРИЋ И ЈАДРАН

Главни и одговорни уредник
Емир Кустурица

Уредник
проф. др Александра Вранеш

* * *

Издавач
АНДРИЋЕВ ИНСТИТУТ
Трг Николе Тесле, Андрићград
00387 58 620912; info@andricevinstitut.org

За издавача
Емир Кустурица, директор

Лектура и коректура
Грозда Пејчић

Индекс имена
Драгана Грујић
Гордана Ђоковић

Прелом текста
Жељка Башић Станков

Штампа
Белпак, Београд

Тираж
100

ISBN 978-99976-21-57-3

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна и универзитетска библиотека
Републике Српске, Бања Лука

821.163.41.09 Андрић И.

ШЕАТОВИЋ, Светлана, 1975-

Андрић и Јадран / Светлана Шеатовић. - Вишеград : Андрићев
институт, 2020 (Београд : Белпак). - 110 стр. ; 20 см. - (Андрићева
библиотека ; књ. 3)

На насл. стр. мјесто издавања: Андрићград - Вишеград. - Тираж
100. - Белешка о књизи: стр. 103. - О аутору: стр. 109. - Напомене
и библиографске референце уз текст. - Библиографија: стр. 97-104.
- Регистар.

ISBN 978-99976-21-57-3

COBISS.RS-ID 129735681

